

FACULTAT DE DRET
TREBALL DE FINAL DE GRAU:

**UNA PROPOSTA DE
RESPONSABILITAT INTERNACIONAL
PELS ESTATS QUE UTILITZEN DRONS
ARMATS**

Presentat per: Maria Alabau Juventench

Dirigit per: Maria Esther Jordana Santiago

Grau en Dret

Curs 2019-2020

Convocatòria de Maig/Juny

ÍNDIX

Índex d'abreviatures.....	3
Introducció.....	5
Capítol 1: Concepte de dron armat i la seva regulació en l'àmbit internacional.....	7
1.1. Què és un dron?.....	7
1.1.1. Definició de dron i usos que pot tenir.....	7
1.1.2. Funcionament i classificació dels drons armats.....	8
1.1.3. Aspectes controvertits de l'ús de drons armats i la seva diferència amb les armes autònomes.....	10
1.2. La regulació dels drons armats en conflictes armats.....	11
1.2.1. Els mètodes i mitjans de guerra admesos legalment.....	11
1.2.2. El principi de distinció.....	15
1.2.3. Els principis de precaució i de proporcionalitat.....	17
1.3. La regulació dels drons armats quan no existeix cap conflicte armat.....	19
1.3.1. El principi de prohibició de l'ús de la força i la legítima defensa.....	19
1.3.2. El dret a la vida i a la presumpció d'innocència.....	22
1.3.3. El principi d'integritat territorial.....	24
Capítol 2: La pràctica estatal d'atacs amb drons armats.....	26
2.1. Les operacions amb drons armats sense consentiment de l'Estat receptor de l'atac.....	26
2.1.1. Les operacions estatunidenques al Pakistan.....	26
2.1.2. La pràctica britànica de drons a la Guerra de Síria.....	30
2.1.3. El cas de Qasem Soleimani.....	32
2.2. Les operacions amb drons armats amb consentiment de l'Estat receptor de l'atac.....	33
2.2.1. Les operacions estatunidenques al Iemen.....	33
2.2.2. La pràctica britànica d'atacs amb drons armats a l'Afganistan.....	34
2.2.3. Les operacions de l'OTAN amb drons en el conflicte de Líbia de 2011 executades pel Regne Unit.....	35
2.3. Les operacions israelianes amb drons.....	37
2.3.1. La utilització de drons a la Franja de Gaza.....	37
2.3.2. Les operacions amb drons contra Hamàs.....	39
2.3.3. Altres operacions amb drons fora d'Israel.....	40
Capítol 3: La responsabilitat internacional que pot derivar de la utilització dels drons armats.....	42
3.1. Les violacions del Dret Internacional que comporta l'ús de drons armats.....	42
3.1.1. Les normes específiques que surten vulnerades per l'ús de drons armats.....	42

3.1.2.	La naturalesa i la magnitud de les normes vulnerades pels atacs amb drons.....	45
3.1.3.	Causes d'exoneració de la responsabilitat internacional en el cas dels drons.....	48
3.2.	L'atribució de responsabilitat a un Estat per l'ús de drons armats.....	50
3.2.1.	L'Estat autor dels atacs amb drons.....	50
3.2.2.	La col·laboració entre Estats per l'execució d'operacions amb drons armats.....	51
3.2.3.	La invocació de la responsabilitat internacional.....	54
3.3.	Les conseqüències jurídiques derivades de l'ús de drons armats pels Estats.....	55
3.3.1.	L'alternativa de les contramesures com a resposta a un atac de drons armats.....	55
3.3.2.	Els mètodes de reparació més convenients pels danys causats pels atacs amb drons.....	56
3.3.3.	El cessament dels actes il·lícits executats amb drons i l'obligació del compliment futur de les normes vulnerades.....	59
Conclusions.....		61
Bibliografia.....		68

ÍNDIX D'ABREVIATURES

AGNU.....	Assemblea General de Nacions Unides
CAI.....	Conflicte Armat Internacional
CANI.....	Conflicte Armat Sense Caràcter Internacional
CDI.....	Comissió de Dret Internacional
CICR.....	Comitè Internacional de la Creu Roja
CNU.....	Carta de Nacions Unides
CSNU.....	Consell de Seguretat de Nacions Unides
DH.....	Drets Humans
DIDH.....	Dret Internacional dels Drets Humans
DIH.....	Dret Internacional Humanitari
DUDH.....	Declaració Universal dels Drets Humans
EI.....	Estat Islàmic
FATA.....	<i>Federally Administered Tribal Areas</i>
HALE.....	<i>High Altitude and Long Endurance</i>
IEE.....	Instituto de Estudios Estratégicos
LALE.....	<i>Low Altitude and Long Endurance</i>
LASE.....	<i>Low Altitude and Short Endurance</i>
MALE.....	<i>Medium Altitude and Short Endurance</i>
MAV.....	<i>Micro Air Vehicle</i>
MIPT.....	<i>Memorial Institute for Prevention of Terrorism</i>
NAF.....	<i>New America Foundation</i>
OCHA.....	<i>Office for the Coordination of Humanitarian Affairs</i>
OTAN.....	Organització del Tractat de l'Atlàntic Nord

OSCE.....Organització per la Seguretat i la Cooperació a Europa

PAI.....Protocol Addicional als Convenis de Ginebra del 12 d'agost de 1949 relatiu a la Protecció de Víctimes dels Conflictes Armats Internacionals

PAII.....Protocol Addicional als Convenis de Ginebra del 12 d'agost de 1949 relatiu a la Protecció de Víctimes dels Conflictes Armats Sense Caràcter Internacional

PE.....Parlament Europeu

PIDCP.....Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics

PREFIL...Projecte de Responsabilitat Internacional de l'Estat per Fets Internacionalment Il·lícits

TBIJ.....The Bureau of Investigative Journalism

TIA.....Tribunal Internacional d'Arbitratge

TICA.....Tractat Internacional sobre el Comerç d'Armes

TIJ.....Tribunal Internacional de Justícia

UAV.....Unmanned Aerial Vehicle

UE.....Unió Europea

VANT.....Vehicle Aeri No Tripulat

VITOL.....Vertical Take-off and Landing

INTRODUCCIÓ

Els vehicles no tripulats o drons es van començar a utilitzar com a mecanisme de vigilància i arma de guerra pels Estats Units i Israel a finals del segle passat¹. Des d'aquell moment, cada vegada més Estats del món utilitzen drons en les seves operacions militars aprofitant els avantatges militars que ofereixen aquests dispositius i el baix cost que suposen. La seva proliferació ha comportat que des de diferents organismes internacionals i organitzacions no governamentals, es qüestionari la legalitat del seu ús des del punt de vista de Dret Internacional.

Aleshores, l'objectiu principal d'aquesta investigació és determinar si les operacions amb drons armats poden generar responsabilitat internacional pels Estats que les porten a terme. Per assolir-lo, cal respondre a la pregunta principal d'aquesta investigació que és en quines operacions amb drons armats es pot generar responsabilitat internacional pels Estats que les porten a terme.

Tanmateix, el problema principal que es presenta és que no existeix una regulació específica pel cas dels drons armats i això dificulta l'assoliment de l'objectiu principal. Per tant, és essencial conèixer quines normes són aplicables als drons armats i quines operacions amb drons armats estan admeses per la comunitat internacional.

En el Capítol 1 del treball, es veurà el concepte de dron i les seves característiques tècniques, així com les normes internacionals que són aplicables al seu cas. És necessari explicar encara que sigui sintèticament què és un dron, quins usos pot tenir, les classes que existeixen; així com el seu funcionament i els seus aspectes més controvertits per delimitar la repercussió que poden tenir les seves característiques tècniques en relació amb la legalitat del seu ús. També és fonamental conèixer quines normes internacionals els són aplicables. Per fer-ho, en el capítol es distingeixen la regulació dels drons armats quan existeix un conflicte armat i quan no. La raó d'aquesta distinció és al ser dos situacions diferents, a part de les normes de Dret Internacional establert a la Carta de Nacions Unides, s'apliquen dos ordenaments diferents que són el Dret Internacional Humanitari i els Drets Internacional dels Drets Humans, respectivament.

En el segon capítol, s'analitzarà la pràctica estatal d'atacs amb drons armats de tres Estats concrets que són els Estats Units, el Regne Unit i Israel. Aquest capítol és fonamental per saber quines operacions amb drons armats estan admeses per la comunitat internacional i determinar si existeix alguna norma consuetudinària que ho fonamenti. Llavors, el capítol està dividit entre operacions amb drons armats amb i sense consentiment de l'Estat receptor dels atacs i les operacions amb drons executades per Israel. El capítol té aquesta distribució perquè s'ha vist

¹ARTEAGA BOTELLO, N.; "Política y verticalidad: drones, territorio y población en América Latina", *Región y Sociedad*, 65, 2018, pp. 263-292, p. 264.

que el fet que l'Estat receptor dels atacs atorgui consentiment té una gran importància pel que fa a la legalitat dels atacs i s'analitzà el cas israelià a part perquè a causa del gran conflicte que té amb Palestina mostra algunes particularitats.

A l'últim capítol del treball, es determinarà amb les normes vistes al primer capítol i la pràctica estatal dels atacs amb drons del segon, quan pot existir responsabilitat internacional dels Estats que els utilitzen. Per fer-ho, s'hauran de concretar quines normes internacionals surten vulnerades pels atacs amb drons, per saber quines operacions amb drons poden comportar o no responsabilitat internacional. Després, s'haurà de decidir si se'ls hi pot atribuir responsabilitat internacional a aquests Estats i si a part de l'Estat que porta a terme els atacs, poden caure en responsabilitat altres Estats en els casos de col·laboració. I si és així com es produeix la invocació de la responsabilitat. Finalment, s'exposaran quines són les conseqüències jurídiques que poden derivar de l'ús dels drons armats en els casos en què existeixi responsabilitat internacional.

Llavors, per poder complir l'objectiu principal i superar el problema d'investigació, en aquest treball s'ha utilitzat tota mena de metodologia:

Primerament, s'ha consultat diversos instruments de Dret Internacional, com tractats, per saber quines normes poden ser aplicables en el cas dels drons armats.

Després, en relació amb la jurisprudència s'han consultat a sentències del Tribunal Internacional de Justícia, del Tribunal Internacional d'Arbitratge i del Tribunal Permanent de Justícia Internacional per conèixer el criteri que tenen aquests Tribunals respecte a qüestions que estan directament relacionades amb el cas dels drons armats. I llavors, també s'han acudit a documents institucionals d'Organitzacions Internacionals com l'Organització Internacional de Nacions Unides, l'Organització per la Seguretat i Cooperació a Europa i la Unió Europea per saber la postura que tenen les diferents institucions d'aquestes Organitzacions Internacionals respecte als drons.

Pel que fa la doctrina, s'han utilitzat monografies i articles doctrinals per, en primer lloc, comprendre el concepte de dron i quin és el seu funcionament i en segon lloc, per saber quines són les diferents opinions que tenen els acadèmics respecte als drons i adoptar una postura pròpia. A més a més, en aquesta investigació també s'han consultat informes no governamentals d'organitzacions com Amnistia Internacional o la Creu Roja per, en la majoria de casos, conèixer quines característiques tenen les operacions amb drons armats i per tant, poder analitzar la seva legalitat. Finalment, també hi ha documents d'opinió i a bases de dades i pàgines web per, generalment, conèixer quina efectivitat han tingut les operacions que s'han portat a terme amb drons armats.

CAPÍTOL 1: Concepte de dron armat i la seva regulació en l'àmbit internacional

El primer capítol d'aquest treball tracta, primerament, del concepte i del funcionament dels drons armats, i en segon lloc, de la regulació d'aquests en l'àmbit internacional.

Pel que fa a les característiques tècniques dels drons, és oportú conèixer mínimament què és exactament un dron, quin és el seu funcionament i quins aspectes controvertits pot tenir el seu ús des del punt de vista tecnològic; ja que és possible que les seves característiques tècniques puguin tenir importància amb relació a la legalitat del seu ús. I pel que fa a la seva regulació, s'ha vist a la Introducció que no existeix cap norma específica de Dret Internacional que reguli el supòsit dels drons armats. De manera, que l'examen jurídic englobarà tota classe de normes internacionals.

1.1. Què és un dron?

En el primer apartat del capítol, s'exposa una explicació senzilla i simplificada de les característiques tècniques dels drons armats. En aquesta part es veurà el concepte de dron i les classes que existeixen, els usos que pot tenir, el funcionament del dron explicat a partir dels diferents elements que el formen i també es veuran els aspectes controvertits del seu ús juntament amb la diferència entre aquests dispositius i les armes autònomes.

1.1.1. Definició de dron i usos que pot tenir

Un dron o vehicle aeri no tripulat (VANT), en anglès *Unmanned Aerial Vehicle (UAV)*, és un vehicle aeri que està pilotat per control remot, és a dir, el pilot no es troba a l'aeronau². Es pot utilitzar amb diferents finalitats però els usos més freqüents són en l'àmbit militar i en el civil.

L'ús militar dels drons va iniciar-se per part dels Estats Units com a mecanismes de vigilància per a presumptes terroristes a països com el Pakistan a finals dels anys 90 i a principi dels 2000³ i per part d'Israel per executar algunes pràctiques militars a principis de mil·lenni⁴. No obstant això, no va ser fins després dels atemptats terroristes de l'11 de setembre del 2001 (11-S), quan les operacions amb drons armats es van disparar, liderades pel Govern estatunidenc i els seus aliats, amb l'objectiu de combatre contra presumptes terroristes a territoris com l'Afganistan, el Pakistan i el Iemen, entre d'altres. Des d'aquell moment, països com Estats Units, Israel, el

²FERNÁNDEZ-LOZANO, J.; GUTIÉRREZ ALONSO, G.; "Aplicaciones geológicas de los drones", *Revista de la Sociedad Geológica de España*, 1 (29), 2016, pp. 89-105, p.90.

³COMISSIÓ NACIONAL D'INVESTIGACIÓ DELS ESTATS UNITS; *11-S: El Informe. Extracto del informe final de los atentados terroristas contra Estados Unidos*. Barcelona, Paidós, 2005. p.193.

⁴DRONE WARS; UK, *Israel's drone wars: an update: "Precise" strikes: fractured bodies, fractures lives*. Oxford, Drone Wars UK, 2019.p.3.

Regne Unit, la Xina o Rússia; utilitzen els drons com a arma de combat i com a mecanisme de vigilància⁵.

Quant al seu ús en l'àmbit civil, a l'Estat Espanyol està regulat a la Llei 18/2014, on es distingeixen dues categories de drons. Els d'ús professional o comercial i els d'ús recreatiu. Els drons d'ús professional o comercial són aquells destinats a la realització de treballs científics o tècnics o per portar a terme activitats d'investigació o desenvolupament⁶. En canvi, els d'ús recreatiu són aquells vehicles no tripulats que s'utilitzen per fins esportius o d'oci⁷.

1.1.2. Funcionament i classificació dels drons armats

Centrant-se de manera específica amb els drons armats, abans d'endinsar-se en la seva regulació, és necessari fer referència tant a la composició de l'artefacte com a la seva classificació. Seguint a Fahlstrom i James, s'analitzaran els diferents paràmetres i elements que permeten fer una classificació del tipus de drons⁸.

En primer lloc, s'ha de mencionar a "l'àrea d'enlairament" que consisteix en una zona oberta supervisada per un conjunt de científics que faciliten l'enrarament del dron amb una catapulta. Seria com un mini aeroport.

En segon lloc, existeix el "vehicle aeri" que no és res més que la plataforma del dron, la qual inclou la unitat de propulsió, el control aeri i el sistema d'energia elèctrica. En tercer lloc, hi ha "l'estació de control" que és el lloc on se situa el comandament i on s'executa la missió. També és on es processa tota la informació del dron. En quart lloc, el nexa d'unió d'aquests dos mecanismes és el que es coneix com a "enllaços de dades," la part més important de tot el sistema. Els enllaços de dades fan arribar les ordres que provenen de l'estació de control a la plataforma del dron via antena o via satèl·lit i a més, controlen el vol del dron i la seva càrrega.

Un petit error en el sistema ja sigui causat per la manca de connexió o per circumstàncies meteorològiques, pot ser determinant a l'hora d'atacar a l'objectiu. Per això, existeix "l'equip de suport terrestre" que consisteix en un grup de persones que disposen d'un equipament logístic per si el dron pateix alguna avaria.

⁵AHMAD QURESHI, W.; "The Legality and Conduct of Drone Attacks", *Notre Dame Journal of International & Comparative Law*, 2 (7), 2017, pp. 90-106, p.92.

⁶Espanya. Llei 18/2014 de 15 d'octubre d'aviació civil de sistemes d'aeronaus pilotades de forma remota de manera segura i sostenible. Boletín Oficial del Estado (BOE), 17 d'octubre del 2014, núm. 250, Arts.50.2 i 50.3.

⁷PAUNER CHULVI, C.; "El uso emergente de drones civiles en España. Estatuto jurídico e impacto en el derecho a la protección de datos", *UNED. Revista de derecho político*, 95, 2016, pp 85-115, p.90.

⁸FAHLSTROM, GERIN, P.; JAMES GLEASON, T.; *Introduction to UAV Systems: 4th Edition. (Aerospace Series)*. Nova Jersey, John Wiley & Sons, 2012. p. 8-11.

Finalment, hi ha la “càrrega útil” que és el bagatge que pot portar el dron. Poden ser càmeres de vigilància i reconeixement, sensors o tot tipus d’armes⁹. De fet, en un dron es pot incloure tant armament improvisat (sense explosius) com armament convencional que poden ser tant armes de foc com armes de propulsió, armes explosives o armes incendiàries. També es poden col·locar en un dron, armes nuclears, químiques i radiològiques. Tanmateix, l’arma més utilitzada per l’atac amb drons és el míssil *Hellfire*, capaç de destruir un carro de combat¹⁰.

Amb relació a la classificació dels drons, existeixen moltes maneres d’ordenar-los. De manera tradicional s’ha optat per classificar-los segons les característiques de l’estructura i la plataforma:

La classificació per estructura es distingeix entre dos tipus de UAV, els d’ala fixa i els d’ala rotatòria¹¹. Els d’ala fixa disposen d’una major autonomia i velocitat i estan caracteritzats per tenir dues ales clavades als laterals de l’aparell de manera que no es poden moure. Serien semblants a un avió. En canvi, en els drons d’ala rotatòria les ales estan situades a sobre de l’aparell i es mouen circularment. Serien l’equivalent a un helicòpter.

Quant a la classificació per plataforma¹², aquesta distingeix entre sis tipus de drons: els “micro” drons o MAV (*Micro Air Vehicle*) que poden ser de la mida d’un mosquit amb una autonomia d’entre cinc a trenta minuts. Els VITOL (*Vertical Take-Off and Landings*), que no requereixen de suport ni d’enlairament ni d’aterratge. Després també existeixen els LASE (*Low Altitude, Short Endurance*), amb vols de poca alçada i curta durada i els LALE (*Low Altitude, Long Endurance*), amb vols de poca alçada però de llarga durada. I per acabar existeixen, els MALE i els HALE de mitjana i llarga altura amb molta durada, respectivament. Aquests últims poden enlairar-se fins a una alçada de 20000 metres i poden arribar a tenir una autonomia superior a 30 hores¹³. Els exemples paradigmàtics d’aquest tipus de drons són el *Predator* o *Predator A* i el *Reaper* o *Predator B*, ambdós fabricats als Estats Units; i els drons *Hermes 900* i *Heron* de fabricació israelita¹⁴.

⁹MARÍN DELGADO, J.A.; “El uso de drones comerciales como vectores terroristas”, *Revista de Instituto español de estudios estratégicos (IEE)*, 3, 2018, pp. 925-960, p. 945-946, p. 949-951.

¹⁰PIRIS LAESPADA, A.; “Los drones: apuntes sobre una nueva arma de la panoplia bélica mundial”, *Anuario CEIPAZ*, 7, 2014-2015, pp. 85-98, p.91.

¹¹FERNÁNDEZ-LOZANO, J.; GUTIÉRREZ ALONSO, G; “Aplicaciones geológicas...”, *op.cit.*, p.91.

¹²ANDERSON, K.; “The case for drones”, *Washington College of law Research Paper*, 2014-12, 2013, pp.14-23, p.16.

¹³AMBROSIA, V.G.; HINKLEY, E.A.; WATTS, A.C.; “Unmanned Aircraft Systems in Remote Sensing and Scientific Research: Classification and Considerations of Use”, *Remote Sensing*, 4, 2012, pp.1671-1692, p. 1674-1675.

¹⁴DRONE WARS; UK, *Israel’s drone wars...*, *op.cit.*, p.6.

1.1.3. Aspectes controvertits de l'ús de drons armats i la seva diferència amb les armes autònomes

La utilització de drons armats ofereix alguns avantatges per a l'atacant respecte a la utilització de vols convencionals com poden ser el temps d'autonomia, el radi d'acció (la distància en què el dron actua) o la capacitat per passar desapercebut per radars aeris¹⁵. Però és evident, que l'avantatge més important amb diferència des del punt de vista estratègic és la precisió que té el dron per atacar contra un objectiu concret¹⁶. Un dron té la capacitat de perseguir i vigilar un objectiu durant hores i hores i això li permet fer el seu atac de forma concreta i molt precisa¹⁷. Alhora permet que el pilot del comandament del dron no hagi d'endinsar-se en una zona conflictiva i no posar en perill la seva vida. I a més a més, també permet discriminar, *a priori*, entre combatents i civils, és a dir, entre objectius militars i objectius civils¹⁸.

Tanmateix, encara que amb la precisió del dron es redueixi la possibilitat d'atemptar contra civils, les oportunitats d'atacar es multipliquen, fet que es pot traduir en més danys a civils degut a la reiteració dels atacs¹⁹. Igualment, la precisió dels drons es pot veure reduïda quan l'aparell actua sota determinades circumstàncies meteorològiques com la neu, la pluja, la boira o el vent, doncs dificulten la visió de la càmera del dron i poden desestabilitzar el vehicle. La precisió de l'atac també pot veure's afectada en missions nocturnes²⁰. A més a més, s'ha d'afegir alguns aspectes tècnics directament relacionats amb la precisió dels drons. En primer lloc, s'ha de tenir en compte el període de "latència" que és la diferència temporal entre l'acció que realitza el dron amb l'arribada de la imatge de vídeo via satèl·lit al dron. Aquesta diferència pot comportar que l'atac no sigui tan precís com hauria de ser. En segon lloc, cal valorar el radi d'acció de l'explosió dels míssils llançats des del dron, el qual pot ser d'una distància d'entre quinze a vint metres, estenent les conseqüències més enllà de l'objectiu inicialment identificat²¹.

Finalment, és necessari fer una petita distinció entre els drons armats i les armes completament autònomes, donat que són dos mecanismes molt semblants i poden implicar confusió. Si bé les armes completament autònomes tenen la capacitat de cometre un atac sense cap mena d'intervenció humana, els drons requereixen estar pilotats per un humà a distància. La realitat és

¹⁵DELGADO, M.; "El uso de drones comerciales...", *op.cit.*, p.933.

¹⁶WEIZMANN, N.; "Remotely Piloted Aircraft and International Law", *Hitting the target?*, 2012, pp. 33-44, p.35.

¹⁷ANDERSON, K.; "The case for drones...", *op. cit.*, p. 16.

¹⁸RIVERA LÓPEZ, E.; "Los drones, la moralidad profunda y las convenciones de la guerra", *Isonomía*, 46, 2017, pp. 11-28, p. 17-18.

¹⁹WEIZMANN, N.; "Remotely Piloted Aircraft and International Law...", *op.cit.*, p. 36.

²⁰DELGADO, M.; "El uso de drones comerciales como vectores terroristas...", *op.cit.*, p. 942-943.

²¹GÓMEZ, F.; "Algunas Reflexiones acerca del uso de los drones en la lucha contra el terrorismo" a PIGRAU, A. (coord.); *El arma de moda: impacto del uso de drones en las relaciones Internacionales y el derecho internacional contemporáneo*. Barcelona, Institut Català Internacional Per la Pau, 2014, pp. 189-205, p.196.

que encara no s'han fabricat armes completament autònomes. El que existeix en l'actualitat, són drons amb més o menys autonomia²². El problema, malgrat això, és que cada dia es fabriquen UAV amb més autonomia i això comporta que la distinció sigui cada vegada més complicada. Tal i com s'ha apuntat al punt anterior, existeixen aeronaus no tripulades d'alta altura i duració (HALE) que poden tenir una autonomia superior a 30h per la qual cosa sembla que a la pràctica, són armes autònomes.

1.2. La regulació dels drons armats en conflictes armats

Revisats alguns conceptes previs i essencials com la definició, el funcionament i les classes de drons armats, així com la seva diferenciació amb les armes autònomes, és interessant analitzar diversos aspectes normatius dels drons armats. Com ja s'ha comentat, actualment, no existeix cap disposició de Dret Internacional que reguli específicament els drons armats. Així que per analitzar la seva regulació, s'utilitzaran normes convencionals i sobretot, normes consuetudinàries sobre escenaris bèl·lics. Abans però, caldrà distingir dos ordenaments diferents: el Dret Internacional Humanitari (DIH), que regula les disposicions de Dret Internacional en el context de conflictes armats siguin o no internacionals, i el Dret Internacional dels Drets Humans (DIDH), que té com a objectiu preservar els Drets Humans (DH) en temps de pau²³.

En aquest apartat, s'analitzarà la legalitat dels drons armats en el context d'un conflicte armat revisant en primer lloc els mitjans i mètodes de guerra admesos legalment, en segon lloc el principi de distinció; i finalment els principis de proporcionalitat i precaució.

Cal remarcar des d'un inici que per tal que un dron sigui considerat com una arma respectuosa ha de complir amb totes les exigències convencionals i consuetudinàries que s'exposaran a continuació:

1.2.1. Els mètodes i mitjans de guerra admesos legalment

El Dret Internacional Humanitari²⁴ és el conjunt de normes que en temps de guerra, protegeix a les persones que no participen o han deixat de participar en les hostilitats²⁵. La major part del

²²CERVELL HORTAL, M.J.;GUTIÉRREZ ESPADA, C.;“Sistemas de armas autónomas, drones y derecho internacional”, *Revista de Instituto español de estudios estratégicos (IEE)*, 2, 2013, pp. 27-57, p. 30, 41-42.

²³DEPARTAMENT FEDERAL D'ASSUMPTES EXTERIORS DE LA DFEA, *El ABC del Derecho internacional Humanitario*. Ginebra, Departament Federal d'Assumptes Exteriors de la DEFA, 2004. p.5, p. 24.

²⁴Per saber-ne més; MELZER.N; *International Humanitarian Law*. Ginebra, International Committee of the Red Cross, 2016.; SALMÓN, E.; *Introducción al Derecho Internacional Humanitario*. Lima, Comité Internacional de la Cruz Roja, 2012.

²⁵AMERICAN RED CROSS; *Summary of the Geneva Conventions of 1949*, Document d'opinió, 2011, p.1.

DIH està recollit a les quatre Convencions de Ginebra de 1949 per a la Protecció de les Víctimes de la Guerra, les quals han sigut universalment acceptades²⁶. Aquests tractats protegeixen els combatents ferits i malalts, els naufrags, els presoners de guerra, a les persones civils en poder de l'enemic; així com els hospitals, el personal i material mèdic, i els transports sanitaris²⁷.

No obstant això, en els Convenis existeixen llacunes en àmbits de gran importància com són el del comportament dels combatents i el de la protecció contra els efectes de les hostilitats. Per aquest motiu, es van aprovar dos Protocols al 1977 i un tercer al 2005, que complementen però en cap cas substitueixen els Convenis de Ginebra de 1949²⁸. Aquests són: el Protocol Addicional als Convenis de Ginebra de 12 d'agost de 1949 relatiu a la protecció de les víctimes dels conflictes armats internacionals de 1977 (Protocol I), el Protocol Addicional als Convenis de Ginebra del 12 d'agost de 1949 relatiu a la protecció de les víctimes dels conflictes armats sense caràcter internacional de 1977 (Protocol II) i el Protocol Addicional als Convenis de Ginebra de 12 d'agost de 1949 relatiu a l'aprovació d'un signe distintiu addicional de 2005 (Protocol III)²⁹.

Aquesta investigació, emperò, només analitzarà el contingut dels dos primers protocols, ja que el tercer no és aplicable al supòsit dels drons armats.

Doncs, respecte als mètodes i mitjans de guerra admesos pel DIH, cal prendre com a referència l'article 35 del Protocol Addicional I als Convenis de Ginebra de 1949 relatiu a la protecció de les víctimes de conflictes armats internacionals (PAI). Aquest article recull una norma de dret consuetudinari que és el principi d'humanitat³⁰. Per aquest motiu, el contingut vincula i per tant, és aplicable a no només a les Altes Parts Contractants del Protocol sinó a tota la comunitat internacional³¹.

Així doncs, l'apartat segon de l'article 35 imposa una sèrie de restriccions als Estats que participen en conflictes armats amb relació als mètodes i mitjans de guerra prohibint aquelles armes o projectils "que provoquin mals o patiments innecessaris"³². De tal manera que l'elecció

²⁶*Ibid.*

²⁷*Ibid.*

²⁸COMITÈ INTERNACIONAL DE LA CREU ROJA.; *Los Protocolos adicionales a los Convenios de Ginebra de 1949*, Document d'opinió, 2013, p.1.

²⁹*Ibid.*

³⁰Protocol Addicional als Convenis de Ginebra de 12 d'agost de 1949 relatiu a la Protecció de les Víctimes de Conflictes Armats Internacionals (Protocol I), aprovat el 8 de juny de 1977 per la Conferència Diplomàtica sobre Reafirmació i el Desenvolupament Internacional Humanitari Aplicable als Conflictes Armats. Entrat en vigor el 7 de desembre de 1978, disponible; <https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/BDL/2001/1388.pdf>. Art. 35.

³¹GÓMEZ IZA, F.; "Los ataques armados con drones en derecho internacional", *Revista Española de Derecho Internacional*, 1 (67), 2015, pp. 61-92, p.89.

³²Art. 35.2 PAI.

de les armes de guerra per part dels Estats és limitada³³. Llavors, la qüestió és decidir si els drons armats tenen o no aquestes característiques i per tant si respecten el principi d'humanitat.

Primerament, és necessari mencionar que els drons no estan prohibits *per se*, el que pot ser problemàtic és l'arma que pot estar inclosa a l'artefacte³⁴. Per tant, cal analitzar quines armes convencionals estan prohibides expressament pel Dret Internacional. Doncs, segons els Protocols Addicionals II, III i IV de la Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats de 1980³⁵, estan prohibides expressament les armes incendiàries³⁶, les armes trampa i mines antipersona³⁷, així com els làsers engegadors³⁸. A més a més, també estan prohibides les armes químiques, radiològiques i bacteriològiques³⁹.

Per tant, des d'aquest punt de vista sembla que la il·legalitat d'un atac utilitzant drons no seria conseqüència de la plataforma sinó de les armes que aquesta incorpora. Malgrat tot, això no significa que els atacs amb drons armats siguin sempre respectuosos amb el Dret Internacional.

Segons l'article 35, són il·legals els mitjans de guerra que provoquen "danys innecessaris". Però, que són exactament els danys innecessaris?

En el *Cas sobre la legalitat de l'amenaça i l'ús d'armes nuclears*, el Tribunal Internacional de Justícia (TIJ), defineix les armes que provoquen danys innecessaris com aquelles que causen

³³Art. 35.2. PAI.

³⁴SIMON RUSHBY, R.; "Armed drones and the use of lethal force: New technologies and known challenges", *CES Derecho*, 1 (8), 2017, pp.22-47, p.23.

³⁵Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats, celebrada el 10 d'octubre de 1980 a Ginebra. Entrada en vigor el 2 de desembre de 1983, disponible a; <https://colombiasinminas.org/wp-content/uploads/2016/04/146337106-Convencion-sobre-la-prohibicion-o-restriccion-de-ciertas-armas-convencionales.pdf>. Art.1.1.

³⁶Protocolo Adicional a la Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats de 10 d'octubre de 1980 (Protocol III sobre l'ús d'armes incendiàries), aprovat el 10 d'octubre de 1980 a Ginebra. Entrat en vigor el 2 de desembre de 1983, art.2.1, disponible a; <https://colombiasinminas.org/wp-content/uploads/2016/04/146337106-Convencion-sobre-la-prohibicion-o-restriccion-de-ciertas-armas-convencionales.pdf>. Art.2.1.

³⁷Protocolo Adicional a la Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats de 10 d'octubre de 1980 (Protocol II sobre prohibicions o restriccions de l'ús de mines, armes trampa i altres artefactes), aprovat el 3 de maig de 1996 a Ginebra. Entrat en vigor el 3 de desembre de 1998, disponible a; <https://colombiasinminas.org/wp-content/uploads/2016/04/146337106-Convencion-sobre-la-prohibicion-o-restriccion-de-ciertas-armas-convencionales.pdf>. Arts. 3 i 4.

³⁸Protocolo Adicional a la Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats de 10 d'octubre de 1980. (Protocol IV sobre armes làser), aprovat el 13 d'octubre de 1995 a Viena. Entrat en vigor el 30 de juliol de 1998, disponible a; <https://colombiasinminas.org/wp-content/uploads/2016/04/146337106-Convencion-sobre-la-prohibicion-o-restriccion-de-ciertas-armas-convencionales.pdf>. Art. 1.1.

³⁹UNIDIR; "Increasing Transparency, Oversight and Accountability of Armed Unmanned Aerial Vehicles", *UNIDIR Resources*, 2017, pp. 1-40, p.13.

dolor gratuït als combatents o que agreugen de manera innecessària els seus mals⁴⁰. Des d'una altra perspectiva, el Comitè Internacional de la Creu Roja (CICR), defineix aquestes armes com aquelles que provoquen mals als soldats sense la certesa que amb el seu ús es pugui obtenir algun avantatge militar⁴¹. Tant el TIJ com el CICR estan d'acord en el fet que es tracta de danys que no aporten cap benefici des del punt de vista estratègic a l'Estat que realitza l'atac i que a més, són evitables.

En el cas dels atacs amb drons, més enllà dels danys col·laterals, el dubte de si provoquen o no danys innecessaris radica amb els danys psicològics. Està demostrat que els atacs amb drons, sigui quina sigui l'arma incorporada a l'aparell, poden provocar diferents trastorns psíquics⁴². Certament aquests tipus de lesions no són equiparables a les catàstrofes humanitàries i mediambientals que poden causar armes prohibides com les armes incendiàries o les mines antipersona⁴³. Ara bé, també ho és que l'existència d'una arma que té la capacitat d'aterrorir i d'atorgar patiment gratuït tant als combatents com a la població civil, és contrària a l'esperit del DIH. La realitat és que les armes que la comunitat internacional ha prohibit, ha sigut perquè s'ha demostrat que provoquen danys exorbitants que es poden manifestar de diferents maneres.

Malgrat això, a part de la definició en si, l'article 35 també exigeix que les armes que provoquen aquests danys per ser declarades il·legals, han de ser específicament fabricades per causar aquest tipus de patiment excloent els danys incidentals⁴⁴. Ha d'existir, per tant, una intenció prèvia de provocar-li un dolor inútil a la víctima de l'atac o d'agreujar-lo⁴⁵. En principi, aquest no sembla ser el cas dels UAV i si fos així, seria molt complicat de provar tenint en compte que l'aparell és una mera plataforma on s'incorpora munició. Ara bé, si els atacs són reiterats i el combatent que té en poder aquest dispositiu aprofitant-se dels avenços tecnològics del dron, el continua utilitzant i utilitzant provocant aquests danys, llavors ja no estaria tan clar que no existís premeditació. Per tant, es podria demostrar que, de manera intencionada, el dron com arma de guerra ha sigut específicament creat i utilitzat per causar aquesta mena de danys.

⁴⁰Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 8 de juliol de 1996. Assumpte "Legalitat de l'amenaça o l'ús d'armes nuclears"(Opinió consultiva), par.74 a 87.

⁴¹COMITÈ INTERNACIONAL DE LA CREU ROJA, *El Glosario de Derecho Internacional Humanitario (DIH) para los profesionales de los medios de comunicación*. Ginebra, Comitè Internacional de la Creu Roja, 2016. p.5.

⁴²INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS AND CONFLICT RESOLUTION CLINIC; *Living Under Drones*. Stanford i Nova York, NYU School of Law i Stanford Law School, 2012. pp. 81-83.

⁴³RIVERA LÓPEZ, E.; "Los drones, la moralidad profunda...", *op.cit.*, p. 24.

⁴⁴Art. 35.3 PAI.

⁴⁵SAURA, J. "Algunas implicaciones del empleo de drones en la perspectiva jurídica internacional" a PIGRAU, A. (coord.); *El arma de moda: impacto del uso de drones en las relaciones Internacionales y el derecho internacional contemporáneo*. Barcelona, Institut Català Internacional per la Pau, 2014, pp. 121-137, p. 127-131.

No obstant això, en el segon capítol relatiu a la pràctica estatal d'atacs amb drons armats i les seves conseqüències, es tractarà amb més profunditat aquest assumpte juntament amb el dels danys psicològics. Abans però, s'ha d'analitzar els tres grans principis de DIH, les normes de Dret Internacional establertes a la Carta de Nacions Unides i algunes normes del DIDH.

1.2.2. El principi de distinció

El principi de distinció és una norma de dret consuetudinari que exigeix que en el marc d'un conflicte armat, ambdues parts diferenciïn la població civil dels combatents sent els darrers l'únic objectiu d'atac legítim sempre que certes persones no participin directament en les hostilitats⁴⁶. Quan es parla del principi de distinció, s'ha de diferenciar entre els conflictes armats internacionals (CAI) i els conflictes armats no internacionals (CANI). Els conflictes armats internacionals són confrontacions entre dos o més Estats⁴⁷. En canvi, els conflictes armats no internacionals sorgeixen dels enfrontaments entre actors no estatals (que normalment són un grup armat, insurrecte o bel·ligerant) contra el Govern d'un Estat⁴⁸.

El principi de distinció està recollit de manera pràcticament idèntica⁴⁹ tant al Protocol Addicional I com al Protocol Addicional II (PAII)⁵⁰. La única diferència que existeix entre els dos protocols pel que fa al principi de distinció està recollida a l'article 3 del Conveni de Ginebra per alleugerir la sort que tenen els ferits i els malalts de les forces armades en campanya de 1949 (Conveni I) on es preveu una particularitat relacionada amb el principi de distinció que només s'aplica als CANI⁵¹.

El primer apartat de l'article exposa que "tindran la consideració de civil, les persones que no participin directament en les hostilitats⁵²". És a dir, totes aquelles persones que en principi tindrien la condició de "civil" si participessin activament en el conflicte, perdrien aquesta protecció i podrien ser atacades. Emperò, el problema que té aquesta definició és que pot arribar a ser molt complicat distingir qui participa en un conflicte armat no internacional, sobretot

⁴⁶GÓMEZ IZA, F.; "Los ataques armados con drones en derecho internacional...", *op.cit.*, p. 87.

⁴⁷COMITÈ INTERNACIONAL DE LA CREU ROJA; ¿ *Cuál es la definición de "conflicto armado internacional" según el derecho internacional humanitario?*, Document d'opinió, 2008, p.1-2.

⁴⁸*Ibid.*

⁴⁹Art.1.1. PAI.

⁵⁰Protocol Addicional als Convenis de Ginebra de 12 d'agost de 1949 relatiu a la Protecció de les Víctimes de Conflictes Armats Sense Caràcter Internacional (Protocol II), aprovat el 8 de juny de 1977 per la Conferència Diplomàtica sobre Reafirmació i el Desenvolupament Internacional Humanitari Aplicable als Conflictes Armats. Entrat en vigor el 7 de desembre de 1978, disponible a; <https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/BDL/2001/1388.pdf>.

⁵¹Conveni de Ginebra per alleugerir la sort que tenen els ferits i els malalts de les forces armades en campanya (Conveni I) aprovat el 12 d'agost de 1949 a Ginebra. Entrat en vigor el 21 d'octubre de 1950, disponible a; <http://pdh.minjusticia.gob.cl/wp-content/uploads/2015/12/Convenio-de-Ginebra-para-Aliviar-la-Suerte-de-los-Heridos-y-Enfermos-de-las-Fuerzas-Armadas-en-Campa%C3%B1a-%C2%ABConvenio-I%C2%BB-1949.pdf>.

⁵²Art.3.1. Conveni I.

tenint en compte que en ocasions, alguns civils ofereixen refugi als combatents no estatals. Per aquest motiu, la doctrina⁵³ ha elaborat uns paràmetres per facilitar aquesta distinció i, per tant, evitar errors en els atacs. En primer lloc, els actors no estatals han de ser considerats com a part del conflicte i això significa que han de ser un grup organitzat amb una estructura jeràrquica i amb capacitat per disposar de logística armamentística. En segon lloc, el conflicte ha de ser prolongat i amb un nivell alt de violència. I en últim lloc, aquests actors no estatals han de participar activament en el conflicte (s'exclouen les funcions administratives o polítiques)⁵⁴ portant a terme actes amb la intenció de causar danys a les forces enemigues.

Quant als drons armats, l'article 51 del PAI prohibeix tant els actes o amenaces de violència amb la finalitat d'aterrorir a la població civil⁵⁵ com els atacs indiscriminats contra la població civil⁵⁶. Segons el Protocol, s'entenen per atacs indiscriminats "els que no estan dirigits contra un objectiu militar concret, els que s'utilitzen mitjans o mètodes de guerra que no puguin dirigir-se contra un objectiu militar concret o que no siguin capaços de distingir objectius militars i persones civils o béns de caràcter civil"⁵⁷. També es consideraran atacs indiscriminats "aquells que tractin com a objectius militars, objectius civils clarament separats de la zona de conflicte"⁵⁸. I llavors, l'article 52 limita els atacs de les forces armades a "objectius militars", els quals són definits com aquells que per la seva naturalesa o ubicació atorguen un avantatge militar⁵⁹.

Per tant, cal determinar si els atacs amb drons armats respecten totes aquestes exigències. En principi, una de les característiques que s'imputa als drons armats és que són molt precisos a l'hora de detectar i vigilar objectius de manera que resulta més fàcil distingir entre combatents i civils. El responsable del comandament programa al dron perquè vigili durant un temps determinat al seu objectiu i quan arriba el moment, l'aparell es dirigeix sol o controlat remotament pel responsable (depenent del seu grau d'autonomia) al seu objectiu i el destrueix⁶⁰.

Vist d'aquesta manera semblaria que els atacs amb drons compleixen amb els requisits del principi de distinció. Però tal com s'apuntava a l'apartat anterior, a vegades la precisió dels drons no és la que hauria de ser degut al període de latència. Així, doncs, no són armes tan

⁵³PEJIC, J.; "The Protective of Common Article 3: more than meets the eye", *International Review of the Red Cross*, 881 (93), 2011, pp. 189-225, p. 191-192, p. 223.

⁵⁴CASEY-MASLEN, S.; "¿La caja de Pandora? Ataque con drones: perspectiva desde el *jus adbellum*, el *jus in bello* y el derecho internacional de los derechos humanos", *International Review of the Red Cross*, 886, 2012, pp.61-92, p.76.

⁵⁵Art.51.2 PAI.

⁵⁶Art.51.4 PAI.

⁵⁷Art.54 PAI.

⁵⁸Art.51.5 PAI.

⁵⁹Art.52.1 PAI.

⁶⁰ANDERSON, K.; "The case for drones...", *op. cit.*, p. 16.

discriminatòries com es creu. Si s'afegeixen els possibles errors tecnològics, la utilització de drons amb una alta autonomia com el *Predator* o el *Reaper* pot tenir conseqüències catastròfiques per la població civil. La qüestió és que s'ha demostrat científicament que com més autonomia tenen aquests aparells, més complicada resulta la distinció entre civils i militars, ja que l'acció de diferenciar objectius és una actuació merament subjectiva que només poden portar a terme els éssers humans⁶¹. Una màquina no té la capacitat en una zona de conflicte de distingir entre una persona que participa directament a les hostilitats i una que no ho fa⁶².

En aquest sentit resulten interessants alguns dels pronunciaments fets dins de la Unió Europea (UE) i l'Organització per la Seguretat i Cooperació a Europa (OSCE). Per una banda, el Parlament Europeu (PE) en diferents resolucions, posa en dubte la precisió dels atacs amb drons i en conseqüència, el respecte del principi de distinció⁶³ i a més, fa una petició per la prohibició de les armes completament autònomes⁶⁴. D'altra banda en el context de l'OSCE, la Delegació Ucraïnesa a la 831a reunió plenària de 5 d'octubre de 2016, va a sol·licitar a Rússia que tornés a la legalitat i que respectés les disposicions de DIH després d'haver assassinat amb drons a una desena de civils ucraïnesos en el marc del conflicte rus-ucraïnès⁶⁵.

Tanmateix, tractant-se de resolucions d'una sola institució de tota l'Organització Internacional, en el cas de la UE, no es pot afirmar que existeixi consens entre els Estats sobre la utilització de drons armats. En la mateixa línia se situa la OSCE, una petició d'uns dels Estats a un altre no representa l'opinió dels altres Estats tenint en compte que hi poden haver opinions contradictòries dins de l'Organització.

1.2.3. Els principis de precaució i de proporcionalitat

Un cop vist el principi de distinció, els darrers principis de DIH objecte d'anàlisi són el principi de precaució i el principi de proporcionalitat. Els dos principis estan interrelacionats entre si, en el sentit que es prohibeix qualsevol atac que pugui produir baixes civils de manera excessiva (principi de proporcionalitat) incidentalment (principi de precaució)⁶⁶. Per aquest motiu, és procedent analitzar-los junts.

⁶¹SASSÓLI, M.; "Autonomous Weapons and International Humanitarian Law: Advantages, Open Technical Questions and Legal Issues to be Clarified", *International Law Studies*, 90, 2014, pp. 308-340, p. 327-328.

⁶²*Ibid.*

⁶³Resolució PE 2014/ 2567, "Sobre l'ús de drons armats" de 27 de febrer de 2014, *par.1*.

⁶⁴Resolució PE 2018/2751, "Sobre els sistemes armamentístics autònoms" de 9 de setembre de 2018, *par.4*.

⁶⁵Declaració de la Delegació d'Ucraïna al 831è Bolletí Plenari del Fòrum de cooperació en Seguretat FCS) de la OSCE de 4 d'octubre de 2016, p.2.

⁶⁶LÓPEZ DÍAZ, P.; "Principios Fundamentales del Derecho Internacional Humanitario", *Revista de Marina*, 230, 2009, pp. 230-238, p.237.

Pel que fa al principi de precaució, és una norma de Dret Internacional consuetudinari⁶⁷ que consisteix a protegir a la població civil dels atacs de les forces armades en un conflicte armat. La finalitat del principi de precaució és evitar o reduir al mínim el nombre de baixes civils⁶⁸ i per això, exigeix que les forces armades abans de realitzar una operació militar prenguin les mesures adequades per aconseguir aquest objectiu. De fet, l'article 57.2 del PAI disposa que abans de realitzar una operació militar a un territori, s'ha de fer tot el que sigui possible per verificar que a la zona on es pretén dirigir l'atac no hi ha civils i que en el cas que n'hi haguessin, aturar l'atac⁶⁹. Alhora les forces armades haurien de fer un esforç per allunyar a les persones dels objectius militars⁷⁰. Per tant, el propòsit del principi és molt simple: efectuar, en el marc d'un conflicte armat, totes les precaucions raonables per evitar danys col·laterals.

En el cas dels drons armats hi hagut avenços considerables pel que fa a la precisió i, per tant evitar danys incidentals⁷¹. Tanmateix, inclús tenint tanta precisió i podent vigilar a l'objectiu durant tant de temps, els civils superen en morts als militars⁷². És cert que els míssils que estan incorporats als drons tenen un radi d'explosió que poden perjudicar a altres individus a part de l'objectiu causant danys col·laterals. Però una cosa és que en una operació, de manera accidental es causin danys a un nombre reduït de civils o d'objectius civils perquè el míssil s'ha desviat lleugerament i l'altra és que el nombre de baixes civils sigui superior a la de militars. Aquesta realitat permet qüestionar si s'han portat a terme les diligències necessàries abans de perpetuar els atacs. L'única manera de determinar-ho, emperò, és analitzar-ho cas per cas.

Quant al principi de proporcionalitat, aquest també és un principi consuetudinari que prohibeix llançar un atac del qual es prevegi que causi danys excessius a la població civil o als béns de caràcter civil⁷³. El *quid* de la qüestió és determinar què significa el terme "excessiu".

Segons el CICR, en el cas en què existeixi algun dubte sobre alguna desproporció entre les pèrdues i danys civils amb l'avantatge militar aconseguit de l'operació, haurà de prevaldre els interessos de la població civil⁷⁴. El Comitè també exposa que per determinar si existeix

⁶⁷ Vid. DIH CONSUEUDINARIO; "Norma 22. Principio de precauciones contra efectos de los ataques", disponible a https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/spa/docs/v1_rul_rule22 (darrera consulta: 09.03.2020).

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ Art. 57.2 PAI.

⁷⁰ Art. 48.a) PAI.

⁷¹ ANDERSON, K.; "The case for drones...", *op.cit.*, p. 21.

⁷² AMNISTIA INTERNACIONAL, "Will I be Next": *US Drone Strikes in Pakistan*. Londres, Amnesty International Publications, 2013. p.18.

⁷³ GÓMEZ IZA, F.; "Los ataques armados con drones en derecho internacional...", *op.cit.*, p. 88.

⁷⁴ INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. Ginebra, Yves Sandoz, Christophe Swinarski i Bruno Zimmermann, 1987. p. 683-687.

desproporció en una operació armada, s'han de tenir en compte factors⁷⁵ com la precisió de les armes utilitzades i el seu abast, el nombre d'armament respecte a l'avantatge militar o les condicions meteorològiques adverses. Això significa, doncs, que són desproporcionades aquelles accions militars efectuades en condicions meteorològiques adverses amb material militar disconforme per la missió i executades amb armes que no permeten distingir entre civils i combatents.

Traduint-ho en el cas dels drons i recordant que sempre han de prevaldre els interessos de la població civil, es podria discutir la proporcionalitat dels UAV per la precisió dels seus atacs en condicions meteorològiques adverses, que tal com s'ha vist en el punt anterior no resulten ser molt eficaços. També, en el nombre d'atacs efectuats, ja que sembla bastant clar que si la missió és destruir a un objectiu concret, el més adequat és portar a terme un o dos atacs, depenent de la capacitat de destrucció dels dispositiu; però el que no ho és, és fer-ne deu.

No obstant això, el concepte “d'excessiu” no deixa de ser un concepte jurídic indeterminat que queda subjecte a la interpretació de cada Estat depenent dels seus interessos militars en un territori concret⁷⁶. Per tant, existeix el mateix problema que amb la distinció: una màquina no pot comprendre quan una acció militar és desproporcionada o no i molt menys quan ni tan sols els membres de la comunitat internacional no comparteixen estàndards quan s'executa una acció militar desproporcionada o excessiva.

De tal manera que, una vegada més queda en mans de la casuística determinar si un atac amb drons compleix les exigències legals d'una disposició normativa de DIH.

1.3. La regulació dels drons armats quan no existeix cap conflicte armat

Un cop analitzada la regulació dels drons armats en conflictes bèl·lics, a continuació es parlarà de la regulació d'aquests dispositius quan no n'existeix cap, és a dir, en temps de “pau”. Per fer-ho, s'analitzaran la utilització de drons armats a la llum de determinades normes internacionals, algunes imperatives com el principi de prohibició de l'ús de la força i la legítima defensa, així com el principi d'integritat territorial; i d'altres com el dret a la vida o la presumpció d'innocència.

1.3.1. El principi de prohibició de l'ús de la força i la legítima defensa

L'article 2.4 de la Carta de Nacions Unides (CNU), “prohibeix als Estats a acudir a l'amenaça o a l'ús de la força contra la integritat territorial o la independència política de qualsevol Estat o

⁷⁵*Ibid.*

⁷⁶SASSÓLI, M.; “Autonomous Weapons Law...”, *op.cit.*, p. 331.

en qualsevol altra forma incompatible amb els Propòsits de les Nacions Unides⁷⁷”. Juntament amb aquest punt, l’article 33 del mateix text legal insta als Estats a solucionar pacíficament les controvèrsies que puguin sorgir entre ells⁷⁸. Per tant, veient aquestes disposicions queda clar que els Estats s’han d’abstenir de realitzar cap atac amb drons armats contra un altre Estat quan sorgeixi alguna controvèrsia entre ambdós.

Ara bé, la mateixa CNU preveu dues excepcions a la prohibició de l’ús de la força i una d’elles és la legítima defensa prevista a l’article 51 de la Carta. Així, es reconeix “el dret immanent de legítima defensa individual o col·lectiva, en el supòsit d’un atac armat contra un Estat, s’haurà de comunicar al Consell de Seguretat de Nacions Unides (CSNU) la situació perquè porti a terme les mesures necessàries per mantenir la pau i la seguretat internacionals⁷⁹”.

Per poder exercir el dret, l’escenari conflictiu ha de complir una sèrie de requisits vinculats a la necessitat, la proporcionalitat i la temporalitat. En relació amb la necessitat, aquesta exigeix que l’Estat que hagi sigut atacat no hagi comptat amb altres mitjans per evitar l’atac⁸⁰. Dit d’una altra manera, la legítima defensa només es pot invocar com a últim recurs, com a última “*ratio*”⁸¹. Juntament amb la necessitat, es requereix la “immediatesa” que comporta que la resposta armada no pot postergar-se molt temps sinó que, en la mesura que sigui possible, ha de ser seguida a l’atac. Aleshores, quant a la proporcionalitat i a la temporalitat, la primera reclama que la resposta armada ha de ser conforme a la naturalesa i a la força utilitzada⁸². I la segona, tal com diu el mateix article 51, es tradueix en que la resposta de l’Estat atacat no duri un temps indeterminat sinó que sigui provisional.

Per tant, sempre que l’Estat prèviament atacat compleixi amb totes les exigències de l’article 51 CNU, podrà perpetrar un atac amb drons armats contra l’Estat atacant. Això condueix directament a altres qüestions de la legítima defensa: el concepte d’atac armat i el subjecte sobre el que recau la resposta armada pel primer atac.

L’article 51 exigeix que per poder invocar el dret a la legítima defensa ha d’existir un atac armat previ. Cal per tant delimitar en què consisteix un atac armat. L’Annex de la Resolució 3314 de l’Assemblea General de Nacions Unides (AGNU) assimila el concepte d’atac armat amb el d’un

⁷⁷Carta de Nacions Unides, firmada el 26 de juny de 1945 a San Francisco. Entrada en vigor el 24 d’octubre de 1945, disponible a: <https://www.defensa.gob.es/Galerias/defensadocs/carta-ONU-1945.pdf>. Art. 2.4.

⁷⁸Art. 33 CNU.

⁷⁹Art. 51 CNU.

⁸⁰GÓMEZ IZA, F.; “Los ataques armados con drones en derecho internacional...”, *op.cit.*, p.80.

⁸¹BROOKS, R.; “Drones and the International Rule of Law”, *Georgetown University Law Center*, 2013, pp.83-103, p.93.

⁸²GÓMEZ IZA, F.; “Los ataques armados con drones en derecho internacional...”, *op.cit.*, p.80.

acte d'agressió considerant que tot atac armat comporta l'ús il·legítim de la força⁸³. El Tribunal Internacional de Justícia (TIJ) en el *Cas relatiu a les activitats militars i paramilitars a Nicaragua*⁸⁴, exclou de la definició d'atac armat l'assistència a rebels en forma de subministrament d'armes o suport logístic o d'altre mena. De tal manera, que qualsevol ús il·legítim, excloent qualsevol ajuda financera o armamentista, és un atac armat. No obstant això, la doctrina⁸⁵ considera que no tots els actes d'agressió comporten, *per se*, atacs armats. Per aquest motiu, la mateixa Resolució 3314 e l'AGNU, preveu un mecanisme de control per part del CSNU⁸⁶. El que realment marca si l'acció polèmica és un atac armat, és la seva magnitud. La grandària de l'atac, doncs, haurà de ser l'equivalent a un atac militar clàssic com són bombardejos aeris, guerres de guerrilles o atacs navals⁸⁷. Els atacs amb drons armats són atacs aeris amb algunes particularitats que poden comportar conseqüències similars o inclús pitjors als bombardejos aeris i això els converteix en una tipologia d'atacs armats.

Quan al subjecte sobre el qual s'exerceix la legítima defensa. Existeix una polèmica entorn si pot ser sobre un actor no estatal, derivada de la Resolució 1368 (2001) del CSNU aprovada l'endemà dels atemptats terroristes contra els Estats Units l'11 de setembre de 2001⁸⁸. Aquesta resolució, va ser criticada per la majoria de la comunitat internacional, donat que permet invocar el dret a la legítima defensa contra actors no estatals (sobretot terroristes)⁸⁹.

Ara bé, recordant que l'article 51 CNU no contempla expressament aquesta modalitat i malgrat el que digui aquesta resolució, la modalitat de legítima defensa contra actors no estatals no pot ser il·limitada. De fet, només s'accepten dos casos en què es pot invocar la legítima defensa contra actors estatals⁹⁰. I aquests són quan es llença un atac armat més enllà de la jurisdicció d'un Estat o quan l'atac es realitza des del territori d'un altre Estat que no té la capacitat de controlar el territori.

⁸³Resolució 3314 (XXIX) de l'AGNU, "Definició d'acte d'agressió", 14 de desembre de 1974, *par.5* de l'Annex.

⁸⁴Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 27 de juny de 1986. Assumpte "Activitats Militars i paramilitars a Nicaragua i contra Nicaragua" (Nicaragua v Estats Units d'Amèrica), *par. 187 a 201*.

⁸⁵VALLARTA MARRÓN, J.L.; "El Derecho Inmanente a la Legítima Defensa Individual o Colectiva en caso de ataque armado. ¿Se Justifica una interpretación extensiva para incluir medidas preventivas y punitivas? Una visión Israelí", *Anuario Mexicano de Derecho*, (IX), 2009, pp.69-115, p.82.

⁸⁶Resolució 3314 (XXIX) de l'AGNU..., *op.cit.*, art.2.

⁸⁷COCCHINI, A.; "Intentando definir la legítima defensa "preventiva"", *Anuario Español de Derecho Internacional*, (34), 2018, pp. 499-524, p.502-503.

⁸⁸GUTIÉRREZ ESPADA, C.; "El Uso de la Fuerza" en los informes del Grupo de Alto Nivel (20049, del Secretario General (2005) y de Jefes del Estado y de Gobierno (Naciones Unidas, Nueva York, Septiembre de 2005)", *UNISCI Discussion Papers*, 10, 2006, pp.75-100, p. 91.

⁸⁹Resolució 1368 (2001) del CSNU relativa a les amenaces a la pau i la seguretat internacionals creades per actes terrorisme de 12 de setembre de 2001, *par.5*.

⁹⁰RAFIGHDOUST, H.; *The Right of Self-Defence Against Cyber Attacks by States and Non-State Actors*. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2018. p.193.

Si tot això es lliga amb la legítima defensa preventiva, es demostra que la hipotètica caça de terroristes fora d'aquests dos casos és il·legal. La legítima defensa preventiva està prohibida pel Dret Internacional perquè és idèntica a una altra pràctica també il·legal que són les represàlies armades⁹¹. Ambdues situacions sorgeixen quan un Estat comet un il·lícit internacional contra un altre Estat però l'acte que l'Estat agressor comet no té perquè ser necessàriament una amenaça de l'ús de la força o un atac armat⁹². Tant l'amenaça com l'atac armat són els requisits indispensables que l'article 51 CNU exigeix per exercir el dret a la legítima defensa, sense aquestes situacions no es pot invocar. Doncs, en el cas de la caça de terroristes passa exactament el mateix. Si no hi ha un atac armat previ que es pugui imputar a un grup terrorista concret amb les condicions que s'han vist, no es pot executar cap resposta armada contra ells, i per tant cap atac amb drons.

No obstant això, utilitzar drons armats per la destrucció d'objectius terroristes no sembla una solució gaire encertada. Com bé apuntava Saura, al terrorisme se'l venç amb la cooperació institucional entre els Estats, no utilitzant la força⁹³.

1.3.2. El dret a la vida i a la presumpció d'innocència

En el context de revisió sobre la legalitat de la utilització dels drons és imprescindible fer referència als anomenats *targeted killings* i als *signature strikes*. D'una banda, els *targeted killings* són assassinats d'individus concrets situats fora del camp de batalla utilitzant armes com míssils o bombes⁹⁴. D'altra banda, els *signature strikes* són assassinats selectius a individus que tenen una actitud sospitosa digna d'un terrorista⁹⁵. La diferència entre aquests dos tipus d'assassinats, és que en el primer cas, l'objectiu ha sigut víctima d'un seguiment durant un temps determinat i està identificat; en canvi, en el segon cas, la persona assassinada és una desconeguda⁹⁶.

L'augment de l'ús de drons armats en aquests últims anys ha permès facilitar cometre aquestes accions a conseqüència de la gran precisió que ja s'ha vist que presenten⁹⁷. Malgrat això, de la mateixa manera que els assassinats selectius amb drons han augmentat exponencialment als darrers anys també han augmentat les crítiques a aquestes pràctiques argumentant que són contràries al dret a la vida i a la presumpció d'innocència.

⁹¹SAURA, J.; Algunas implicaciones del empleo de drones...", *op.cit.*, p.126.

⁹²HERNÁNDEZ CAMPOS, A.; "Uso de la Fuerza en el Derecho Internacional: aplicación en conflictos internos", *Agenda Internacional*, 15 (7), 2000, pp. 161-181, p. 169.

⁹³SAURA, J.; Algunas implicaciones del empleo de drones...", *op.cit.*, p.126.

⁹⁴UNIVERSITAT DE MACEDÒNIA, *Topic B: "Unmanned Aerial Vehicle: managing the implications of their proliferation and military use"*, 2018, p.8-9, disponible a; <https://www.thesismun.org/wp-content/uploads/2016/11/1st-GA-B.pdf>.

⁹⁵*Ibid.*

⁹⁶*Ibid.*, p.8-9.

⁹⁷*Ibid.*, p. 8.

Abans d'entrar a analitzar la legalitat d'aquesta *praxi*, és molt important dir que els *targeted killings* i els *signature strikes* no són una pràctica estatal d'atacs amb drons característica de conflictes no armats. És a dir, les campanyes amb drons que inclouen assassinats selectius també es produeixen quan existeix un conflicte armat. La diferència, però, és que els atacs es porten a terme fora del camp de batalla buscant objectius entre la població civil i per tant, tot i estar en un conflicte armat, en operar fora d'aquest territori, actuen en una zona que en teoria es troba en temps de pau⁹⁸.

L'article 3 de la Declaració Universal dels Drets Humans de 1948 (DUDH)⁹⁹ i l'article 6.1 del Pacte Internacional dels Drets Civils i Polítics de 1966 (PIDCP)¹⁰⁰, reconeixen el dret a la vida per tots els individus i prohibeixen la seva privació arbitrària. A més a més, ambdós instruments reconeixen el dret a totes les persones a la presumpció d'innocència¹⁰¹ i a ser escoltades públicament amb totes les garanties processals per un tribunal competent, independent i imparcial¹⁰².

Tenint en compte aquestes normes, pot pensar-se que els assassinats selectius són constitutius d'execucions extrajudicials, les quals han estat prohibides per la comunitat internacional per ser contràries als DH¹⁰³. En aquest sentit, quan s'analitzen les característiques dels *targeted killings* i dels *signature strikes* en temps de pau, concorren les circumstàncies que permeten qualificar aquestes operacions com a contràries al dret a la vida i a la presumpció d'innocència, ja que en principi consisteix a assassinar a persones amb drons armats sense un judici previ de forma preparada i premeditada¹⁰⁴.

En aquesta línia, l'AGNU ha mostrat, la seva preocupació sobre l'ús de drons armats en la lluita contra el terrorisme considerant que moltes de les operacions comeses per alguns Estats són

⁹⁸*Ibid.*

⁹⁹Declaració Universal dels Drets Humans adoptada i proclamada per l'Assemblea General de Nacions Unides en la Resolució 217 A (III) de 10 de desembre de 1948. Ratificada al 10 de desembre de 1948, disponible a; https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/spn.pdf, Art.3.

¹⁰⁰ Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, adoptat i obert a la firma, ratificació i adhesió per l'Assemblea General de Nacions Unides en la Resolució 2200 (XXI) de 16 de desembre de 1966. Entrat en vigor el 23 de març de 1976, disponible a; <https://www.abogacia.es/wp-content/uploads/2012/06/pacto-internacional.pdf>, Art. 6.1.

¹⁰¹Art. 11 DUDH.

¹⁰²Art. 14 PIDCP.

¹⁰³Resolució 35/15 del Consell de Drets Humans de Nacions Unides, "Mandat del Relator Especial sobre les execucions extrajudicials, sumàries o arbitràries", de 22 de juny del 2017, *par.* 5.

¹⁰⁴GÜELL, S.; "La Incidencia del uso de la fuerza letal con drones en los Derechos Humanos y en el Derecho Internacional Humanitario relativo a la protección de la población civil" a PIGRAU, A. (coord.); *El arma de moda: impacto del uso de drones en las relaciones Internacionales y el derecho internacional contemporáneo* Barcelona, Institut Català Internacional per la Pau 2014, pp. 189-205, p.173.

contràries als DH¹⁰⁵. Alhora, cal remarcar que el CSNU, que obliga als Estats a l'enjudiciament de tota persona que hagi participat en activitats terroristes¹⁰⁶.

Malgrat tot això, les execucions extrajudicials és un dels temes més controvertits d'aquesta investigació i fins que no s'analitzi amb profunditat la pràctica estatal d'atacs amb drons armats al Capítol 2, no es pot afirmar que els *targeted killings* i els *signature strikes* siguin contraris al dret a la vida i a la presumpció d'innocència.

1.3.3. El principi d'integritat territorial

En el primer punt d'aquest apartat, s'ha vist que d'acord amb l'article 2.4 de la CNU i sempre que no sigui procedent exercir el dret a la legítima defensa, l'ús de drons armats contra un altre Estat en temps de pau està prohibit. No obstant això, cal entrar a valorar les possibles vulneracions de la integritat territorial de l'Estat receptor de l'atac. La raó de l'article 2.4 no només és instar als Estats a solucionar de manera pacífica les controvèrsies que puguin sorgir entre ells tal com indica l'article 33 de la Carta, sinó que també atorga als Estats el dret de preservar la seva integritat territorial. En aquest sentit, la Resolució 2625 de l'AGNU¹⁰⁷, posava de manifest la prohibició a qualsevol Estat d'intervenir en els assumptes interns a través de l'ús de la força perquè això suposaria una vulneració de la sobirania de l'Estat receptor¹⁰⁸. En el cas dels atacs amb drons, es tractaria d'una operació militar de manera, que seria un acte d'agressió definit a la Resolució 3314 de l'AGNU¹⁰⁹ i per tant, vulneraria l'article 2.4 de la CNU.

L'única manera d'evitar aquesta violació de l'espai aeri, i per tant a la sobirania de l'Estat receptor seria que aquest donés permís a l'Estat executor per portar a terme els atacs dins del seu territori. Aquest consentiment només pot ser atorgat pels alts representants de l'Estat¹¹⁰.

A diferència de l'atribució de responsabilitat internacional, (que es detallarà al Capítol 3) i d'acord amb el caràcter fonamental de la prohibició de l'ús de la força, només les altes autoritats de l'Estat estan facultades per autoritzar l'execució d'operacions armades en el seu territori, si bé és cert que totes les accions realitzades pels funcionaris públics són atribuïbles al Govern de

¹⁰⁵Resolució 25/22 de l'AGNU, "Utilització d'aeronaus dirigides per control remot o drons armats en operacions antiterroristes o militars de conformitat amb el Dret Internacional, inclosos el Dret Internacional Humanitari i el Dret Internacional dels Drets Humans", 24 de març del 2014, *par.* 1.

¹⁰⁶Resolució 1373 (2001) del CSNU relativa a les amenaces a la pau i a la seguretat internacionals creades per actes de terrorisme de 28 de setembre de 2001, *par.* 1. e).

¹⁰⁷Resolució 2625 (XXV) de l'AGNU, "Principis de Dret Internacional referents a les relacions d'amistat i a la cooperació entre els Estats amb conformitat amb la Carta de Nacions Unides", 24 d'octubre de 1970, *par.* 1 a 3 del Principi relatiu a l'obligació de no intervenir en els assumptes que són de la jurisdicció interna dels Estats de conformitat amb la Carta.

¹⁰⁸*Ibid.*

¹⁰⁹Resolució 3314 (XXIX) de l'AGNU..., *op.cit.*, *par.* 5 de l'Annex.

¹¹⁰AKANDE, D.; CHENGETA, T.; HEYNS, C.; HILL-CAWTHORNE, L.; "The International Law Framework Regulating the use of armed drones", *International and Comparative Law Quarterly*, 4 (65), 2016, pp. 791-827, p. 797-800.

l'Estat, no totes les parts d'aquest estan facultades per vincular internacionalment a l'Estat¹¹¹. De fet, el TIJ en el *Cas dels assajos nuclears de França*, afirma que les declaracions unilaterals per part de les altes autoritats d'un Estat poden ser vinculants i crear obligacions¹¹². Algunes de les altes autoritats de l'Estat que poden atorgar aquest consentiment serien el Cap d'Estat o el Ministre d'Afers Exteriors, depenent del model territorial de l'Estat Receptor¹¹³.

Llavors, pel que fa al consentiment, perquè sigui vàlid, no pot ser tàcit sinó que ha de ser exprés¹¹⁴ i encara que no s'exigeixi que es faci públic, ha de manifestar la lliure disposició de l'Estat receptor de cedir el seu territori a l'Estat executor. Per tant, qualsevol consentiment atorgat sota qualsevol amenaça o coacció és invàlid¹¹⁵. A més a més, l'autorització ha de ser clara i concisa precisant els detalls de l'acord¹¹⁶ com poden ser els límits del consentiment, la duració i la magnitud de la intervenció armada si escau o el tipus de munició que s'utilitzarà.

Amb relació a aquesta última qüestió, l'apartat e) de l'article 3 de la Resolució 3314 de l'AGNU exposa que "es considerarà com a acte d'agressió la utilització de forces armades d'un Estat, que es trobin el territori d'un altre Estat amb un acord de l'Estat receptor, quan s'hagin violat les condicions establertes a l'acord o quan s'hagi establert qualsevol prolongació de la seva presència en aquest territori després d'haver finalitzat l'acord¹¹⁷". De tal manera que qualsevol atac amb drons, en principi autoritzat, que se surti de les premisses de l'acord o que persisteixi quan aquest ha acabat, comportarà una violació de l'espai aeri de l'Estat receptor¹¹⁸ i per tant, podrà ser considerat una violació de Dret Internacional.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 20 de desembre de 1974. Assumpte "Assajos Nuclears" (Austràlia v França), *par.* 42 a 60.

¹¹³ AKANDE, D.; CHENGETA, T.; HEYNS, C.; HILL-CAWTHORNE, L.; "The International Law...", *op.cit.*, p.797-800.

¹¹⁴ AHMAD QURESHI, W.; "The Legality and Conduct of Drone...", *op.cit.*, p. 96.

¹¹⁵ BYRNE, M.; "Consent and the use of force: an examination of intervention by invitation as a basis for US drone strikes in Pakistan, Somalia and Yemen", *Journal on the Use of Force and International Law*, 1 (3), 2016, pp. 97-125, p.103-107.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ Resolució 3314 (XXIX) de l'AGNU..., *op.cit.*, art.3 e).

¹¹⁸ *Ibid.*

CAPÍTOL 2: La pràctica estatal d'atacs amb drons armats

En el capítol anterior s'ha vist què són els drons armats i com funcionen, així com les normes de Dret Internacional que els són aplicables. Superada, doncs, la primera part de la investigació el següent pas és analitzar la pràctica estatal dels atacs amb drons armats. Aquest anàlisi és rellevant per tal d'arribar a conèixer fins a quin punt s'accepten certs comportaments per part de la comunitat internacional i alhora, verificar l'existència i delimitar les possibles normes consuetudinàries que ho fonamentin.

En aquest capítol, s'analitzarà la pràctica estatal amb drons armats de tres Estats concrets que són els Estats Units, el Regne Unit i Israel. S'analitzarà, per tant, la pràctica d'aquests tres Estats pel fet de coincidir amb els que tenen més tradició en la utilització de drons armats, sobretot els casos estatunidenc i israelià. La qüestió és que aquests Estats, com ja es veurà, han portat a terme operacions amb drons armats en conflictes internacionals de gran escala com la Guerra contra el Terror o la Guerra de Líbia. Alguns d'aquests conflictes estan interrelacionats entre si i han sigut perpetrats pels mateixos Estats. Per aquest motiu, la distribució del capítol no és en funció de qui ha executat atacs amb drons armats sinó en funció de si les operacions que els Estats van portar a terme, van ser amb consentiment o sense de l'Estat receptor dels atacs amb l'excepció d'Israel que a causa de la seves particularitats en el conflicte que té amb Palestina, s'analitzarà a part.

2.1. Les operacions amb drons armats sense consentiment de l'Estat receptor de l'atac

En el primer apartat del segon capítol s'analitzaran les operacions amb drons armats quan no hi ha consentiment de l'Estat receptor dels atacs. En aquest apartat, doncs, seran objecte d'anàlisi les operacions amb drons al Pakistan i el cas de Qasem Soleimani, per part dels Estats Units. I per part del Regne Unit, els atacs amb drons armats que ha executat l'exèrcit britànic durant la Guerra de Síria.

2.1.1. Les operacions estatunidenques al Pakistan

Les operacions estatunidenques amb drons al Pakistan forma part d'una de les fases de la Guerra contra el Terror, proclamada per George. W. Bush després de l'11-S a l'organització terrorista, Al-Qaeda i als seus aliats. Altres fases de la Guerra contra el Terror són les operacions amb drons al Iemen i a l'Afganistan, les quals s'analitzaran al llarg del capítol. En el cas del Pakistan, EUA va al·legar la legítima defensa sota els auspicis de la Resolució 1368 (2001) del CSNU, la qual és una resolució dubtosa pel que fa a la justificació dels atacs, ja que

com es veurà més endavant, es tracta de legítima defensa contra actors no estatals¹¹⁹ i aquesta modalitat no està reconeguda expressament a l'article 51 CNU.

El primer atac amb drons sobre territori paquistanès va ser el 19 de juny de 2004, quan un dron de tipus *Predator* va assassinar a Nek Moham, un dels líders d'Al-Qaeda al Pakistan. Des de llavors, la campanya amb drons al Pakistan ha consistit en atacs constants amb avions no tripulats sobre les Àrees Tribals (*FATA*, en les seves sigles en anglès) del nord de Wizeristan per posar fi a la vida d'individus sospitosos de pertànyer a grups terroristes¹²⁰. Per seleccionar als objectius, cada dimarts, els integrants del Sistema de Seguretat Nacional es reunia amb el president estatunidenc per decidir quins individus podien ser una amenaça per la seguretat del país. Per això, després de debatre quins d'aquests individus constituïen una major amenaça, elaboraven una llista firmada pel President on figuraven els noms dels objectius que havien de destruir incloent, també, persones o grups de persones situades a la zona conflictiva que tenien un comportament sospitos¹²¹. Llavors, un cop feta aquesta tasca, l'estratègia americana consistia en vigilar durant un temps els objectius triats i després assassinar-los amb drons de tipus *Predator* armats amb míssils *Hellfire*¹²².

Tot i que l'administració Obama, inclòs el propi President, sempre ha afirmat que totes les operacions amb drons realitzades en territori aliè, s'han executat amb el consentiment de l'Estat on s'ha actuat¹²³, en el cas Pakistan no ha sigut així. De fet, l'any 2012 el Parlament paquistanès va aprovar una resolució per majoria absoluta dels seus membres reclamant l'expulsió dels drons estatunidencs¹²⁴. Tanmateix, els Estats Units va fer cas omís de les autoritats paquistaneses i van continuar amb la seva campanya de drons sobre el Pakistan¹²⁵. La decisió que va prendre el Govern estatunidenc de continuar amb els atacs i la seva execució posterior són contràries al principi de no intervenció, reconegut a l'article 2.7 CNU donat que són un acte d'agressió. La Resolució 3314 de l'AGNU¹²⁶, afirma que els actes d'agressió consisteixen en la invasió per forces armades d'un estat al territori d'un altre Estat¹²⁷ i qualsevol bombardeig a un altre Estat per les forces armades utilitzant qualsevol tipus d'armes¹²⁸. I això és exactament el que van fer

¹¹⁹Resolució 1368 (2001) del CSNU..., *op.cit.*, par.5.

¹²⁰INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS AND CONFLICT RESOLUTION CLINIC; *Living Under...*, *op.cit.*, p. 16.

¹²¹CERVELL HORTAL, M. J.; GUTIÉRREZ ESPADA, C.; "Sistemas de armas autónomas...", *op.cit.*, p.17.

¹²²*Ibid.*, p. 15.

¹²³ AHMAD QURESHI, W.; "The Legality and Conduct of Drone...", *op.cit.*, p. 97.

¹²⁴*Ibid.*

¹²⁵*Ibid.*

¹²⁶Resolució 3314 (XXIX) de l'AGNU..., *op.cit.*, art.3.a) i b).

¹²⁷*Ibid.*, art.3.a).

¹²⁸*Ibid.*, art.3.b).

els Estats Units al Pakistan. Sense cap autorització de l'Estat paquistanès, van envair el seu territori i després el seu exèrcit, mitjançant drons armats, va bombardejar-lo.

Seguint amb la mateixa línia dels actes d'agressió, un dels aspectes més importants de la pràctica dels Estats Units al Pakistan és la possible vulneració de l'article 2.4 CNU. És cert que la Resolució 1368 (2001) del CSNU¹²⁹, va reconèixer el dret a la legítima defensa contra actors no estatals als Estats Units i als seus aliats pels successos de l'11-S. No obstant, l'article 51 de la Carta no reconeix expressament aquesta modalitat de legítima defensa i per tant, aquesta pràctica té uns límits, que, com s'ha mostrat al Capítol 1, es donen quan es llença un atac armat més enllà de la jurisdicció d'un Estat o quan l'atac es realitza des del territori d'un altre Estat que no té la capacitat de controlar el territori. En el cas de totes les operacions amb drons executades al Pakistan per part dels Estats Units, el dubte radica en aquesta segona opció.

Això significa, doncs, que per poder invocar el dret a la legítima defensa contra actors no estatals, els responsables de l'atac armat, que en aquest cas és l'11-S, haurien de tenir un control efectiu del territori¹³⁰. En el supòsit paquistanès, el lloc on es van realitzar les operacions amb drons armats, al nord del Wizeristan, era una zona inestable on els Taliban i els membres d'Al-Qaeda tenien molt poder¹³¹. Ara bé, en cap cas tenien el control efectiu d'aquell territori i el Govern legítim del Pakistan continuava sent el de Zafarullah Khan Jamali¹³². De manera que, es podria confirmar que les operacions amb drons armats al Pakistan són contràries al principi de prohibició de l'ús de la força.

Llavors, en relació amb el nombre de baixes civils, és complicat determinar el nombre de baixes exactes d'aquestes operacions per diferents raons. Algunes d'elles són perquè els Estats Units les amaga¹³³, perquè els vilatans mouen els cadàvers¹³⁴ i això dificulta la seva identificació¹³⁵, o perquè el mètode de distinció que utilitza el Govern estatunidenc entre terroristes i civils és el sexe i la franja d'edat¹³⁶. De fet, segons aquest criteri qualsevol home adult situat a una zona freqüentada per terroristes, és també un terrorista; i per tant, un objectiu¹³⁷. Tot i això, i gràcies a les investigacions efectuades per l'organització estatunidenca, *New America Foundation (NAF)* i per la britànica, *The Bureau of Investigation Journalism (TBIJ)*; s'han conegut algunes dades

¹²⁹Resolució 1368 (2001) del CSNU..., *op.cit.*, par.5.

¹³⁰RAFIGHDOUST, H.; *The Right of Self-Defense against...*, *op.cit.*, p.128.

¹³¹INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS AND CONFLICT RESOLUTION CLINIC; *Living Under...*, *op.cit.*, p.7-8.

¹³²MATO BOUZAS, A.; "Pakistan: entre el retorno de la democracia y el militarismo", *Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos*, 162, 2004, pp 1-5, p.3.

¹³³AMNISTIA INTERNACIONAL; *Will I be Next...*, *op.cit.*, p.13.

¹³⁴AMNISTIA INTERNACIONAL; *Will I be Next...*, *op.cit.*, p.13.

¹³⁵GREEN HILL, L.; *Counting Drone Strikes Deaths*. Nova York, Human Rights Clinic, 2012. p.1-36,p.17.

¹³⁶AMNISTIA INTERNACIONAL; *Will I be Next...*, *op.cit.*, p.15-16.

¹³⁷*Ibid.*, p.15-16.

que poden ser de gran rellevància. Doncs, segons la *NAF* des del 2004, s'han realitzat al Pakistan, 414 atacs amb drons que han causat la mort d'entre 245 a 303 civils¹³⁸. I en canvi, segons la *TBIJ*, en aquest temps s'han efectuat 430 atacs amb un balanç d'entre 429 a 969 civils morts¹³⁹.

Aleshores, a part del nombre de víctimes, a la comunitat internacional també li preocupen certes pràctiques habituals per part de l'exèrcit estatunidenc. Es tracta de l'assassinat amb drons de dones, nens o ancians situats fora de la zona conflictiva, així com la reconeguda pràctica del *Second Strike*, consistent en enviar un segon atac amb drons per impedir que els serveis d'assistència puguin anar a socórrer als ferits o que els familiars puguin enterrar els seus morts¹⁴⁰.

Ara bé, un dels temes més controvertits de les operacions amb drons dels Estats Units al Pakistan són els danys psicològics. Els atacs amb drons han provocat pànic a la població paquistanesa. Cada vegada que veuen un *UAV* sobrevolar una zona, pateixen terror i estrès causats per la incertesa de si moriran o no, i si és el cas, quan, on i per què¹⁴¹. Els atacs amb drons poden causar ansietat anticipada i Estrès Posttraumàtic (catalogat com un trastorn psiquiàtric des del 1980 per l'Associació Americana de Psiquiatria)¹⁴² que poden derivar en danys físics com mal de cap, problemes respiratoris, vòmits, insomni, indigestió o mal d'esquena i a més, alguns poden ser permanents¹⁴³. Aquests danys psíquics poden ser considerats com a danys innecessaris, ja que la incertesa i angoixa que sent la població civil de saber de si morirà o no i a més, sabent que en alguns casos pot ser permanent; és possible que sigui un martiri psicològic suficient per complir les exigències de l'art. 35 PAI.

Així, tenint en consideració els efectes dels atacs amb drons a terres paquistaneses fins a l'actualitat, des del punt de vista dels DH i del DIH, les operacions amb drons dels Estats Units és criticable. En primer lloc hi ha una vulneració dels Drets Humans perquè s'han comès assassinats selectius o *targeted killings* i *signature strikes*. I en segon lloc s'ha de dir que no s'han respectat ni el principi de distinció ni el de precaució. Els assassinats freqüents de persones que estan situades fora del camp de batalla i la pràctica reiterada del *Second Strikes*

¹³⁸Vid. NEW AMERICA; "Drone Strikes in Pakistan", disponible a; <https://www.newamerica.org/international-security/reports/americas-counterterrorism-wars/the-drone-war-in-pakistan/>. (darrera consulta: 14.03.2020).

¹³⁹Vid. THE BUREAU OF INVESTIGATION AND JOURNALISM, "Drone warfare", disponible a; <https://www.thebureauinvestigates.com/projects/drone-war>. (darrera consulta: 14.03.2020).

¹⁴⁰AMNISTIA INTERNACIONAL; *Will I be Next....op.cit.*, p.18-24.

¹⁴¹KARAKASIS, G.; "Framing the enemy's theory as an equation: the use of military drones and its moral implications in modern warfare", *Revista Laguna*, 40, Desembre del 2017, pp. 57-69, p. 63.

¹⁴²ROJAS CAMPOS, M.; "Trastorno de estrés postraumático", *Revista médica de Costa Rica y Centroamérica*, 619, 2016, pp.233-240, p. 233-234.

¹⁴³INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS AND CONFLICT RESOLUTION CLINIC; *Living Under...., op.cit.*, p.83-85.

van més enllà d'un error puntual de la tecnologia utilitzada i no és justificable ni pel període de latència del dron ni pel radi d'explosió del míssil.

Pel que fa al principi de proporcionalitat, des del punt de vista del DIH es podria considerar que existeix certa desproporció, ja que si el requisit principal d'aquesta norma és preservar la vida dels civils¹⁴⁴, el fet que generalment hi hagi més morts de civils que atacs efectuats posa en dubte el compliment del principi. Tanmateix, si s'analitza el principi de proporcionalitat des del punt de vista de la legítima defensa, el qual exigeix que la resposta armada no ha de ser més gran que l'atac inicial¹⁴⁵, la vulneració no és tan clara tenint en compte que a l'atac inicial (11-S) van morir gairebé 3000 persones¹⁴⁶ i que en aquest cas n'han mort menys de 1000. Ara bé, el que sí que es podria criticar respecte al principi de proporcionalitat és la temporalitat. Un dels requisits de la legítima defensa, tal com s'ha vist al Capítol 1, és que la resposta armada ha de ser provisional i no es pot prolongar més del necessari. Doncs, donat que es porten executant operacions amb drons armats al Pakistan durant gairebé setze anys, és molt possible que aquestes pràctiques siguin desproporcionades.

2.1.2. La pràctica britànica de drons a la Guerra de Síria

La Guerra de Síria és un conflicte intern iniciat el 2011 que va esdevenir internacional a mitjans del 2013¹⁴⁷. El Regne Unit és un Estat part del conflicte des del 2013 quan va decidir intervenir per lluitar i destruir a presumptes membres d'Estat Islàmic (EI)¹⁴⁸. Per tant, l'objectiu és idèntic que el del cas del Pakistan, eliminar a sospitosos de pertànyer a grups terroristes. De fet, la selecció d'objectius és molt semblant a la dels Estats Units. Si als Estats Units, cada dimarts es reunien el President i els membres del Sistema de Seguretat Nacional per decidir a quins objectius atacar; al Regne Unit en principi era el Parlament qui havia d'aprovar si s'havien de perpetuar o no un atac amb drons. El Govern no ho podia decidir per ell sol, necessitava una majoria parlamentària¹⁴⁹. La rellevància del cas de Síria és que les forces armades britàniques, a diferència de les operacions britàniques a l'Afganistan que s'analitzaran més endavant, van iniciar els atacs sense comptar amb l'autorització del Parlament per actuar amb drons. En efecte, les forces àrees britàniques, utilitzaven avions no tripulats com a mitjà de guerra a Síria des del

¹⁴⁴INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS, *Commentary on the...*, op.cit., p.683-687.

¹⁴⁵RAFIGHDOUST, H.; *The Right of Self-Defense against...*, op.cit., p.169.

¹⁴⁶ABELLÁN AGUILAR, T.; "Recordar lo inolvidable. El 11-S. Instantes de verdad sin instantáneas de realidad", *Universidad de Murcia*, 23, 2014, pp. 207-232, p.211.

¹⁴⁷GUTIÉRREZ ESPADA, C.; "El conflicto en Siria (2011-2014) a la luz del derecho internacional y de la (Geo) política", *Revista UNISCI*, 37, 2015, pp.99-131, p. 102-104.

¹⁴⁸*Ibid.*, p.103.

¹⁴⁹All-Party Group on Drones, *The UK's Use of Armed Drones: Working with Partner*. Londres. All Party Group Parliamentary Group on Drones Inquiry Report, 2018.p. 24.

14 març del 2014, i la primera autorització del Parlament britànic de l'ús d'aquests dispositius va ser a finals del 2015¹⁵⁰.

No obstant, des del punt de vista del Dret Internacional, no hi ha constància que el Govern siria, hagués atorgat el consentiment al Regne Unit per poder actuar amb drons sobre el seu territori¹⁵¹. Això podria suposar que, tal com succeeix amb les operacions estatunidenques al Pakistan, les pràctiques britàniques amb drons sobre territori siria siguin constitutives d'un acte d'agressió.

L'any 2015, el CSNU va aprovar la Resolució 2249 (2015) per la qual autoritzava als Estats Membres de l'ONU d'intervenir a la Guerra de Síria per lluitar contra Estat Islàmic degut a l'amenaça a la pau i seguretat internacional que suposava¹⁵². Per tant, de la mateixa manera que amb la Resolució 1368 (2001) del CSNU autoritza a un Estat o un grup d'Estats a exercir la força armada contra actors no estatals. Tanmateix, les operacions britàniques amb drons a Síria són una mica diferents que les del Pakistan, encara que possiblement també suposin una vulneració de l'article 2.4 CNU per haver utilitzat la força de manera no justificada quan la legítima defensa no era aplicable. El problema que existeix a Síria, és que l'article 51 de la CNU requereix que per poder exercir el dret a la legítima defensa, ha d'haver existit un atac armat previ i en aquell moment Estat Islàmic no havia executat cap atac contra el Regne Unit. Per tant, aquest és un cas de legítima defensa preventiva, la qual està prohibida pel Dret Internacional¹⁵³ i conseqüentment, una possible una violació del principi de prohibició de l'ús de la força i del principi de no intervenció.

En relació amb el balanç de víctimes civils per atacs amb drons en terres sirianes, facilitades pel Govern britànic, és la d'única sola víctima civil¹⁵⁴. Tanmateix, sabent que el 31 de març del 2018 es van realitzar 214 atacs amb drons sobre Síria¹⁵⁵ i que el 2015 un atac amb drons va assassinar a tres ciutadans britànics¹⁵⁶; es posa en qüestió la credibilitat del Regne Unit.

De tal manera que després d'haver vist la campanya del Regne Unit amb drons en el conflicte siria, es pot afirmar que les forces armades britàniques no han respectat les normes més elementals del Dret Internacional com són el principi de prohibició de l'ús de la força i el principi de no intervenció. A més a més, en existir proves de l'existència de pràctica de *targeted killings* els atacs que han perpetuat amb avions no tripulats són contraris als DH. Tanmateix,

¹⁵⁰ ALL-PARTY GROUP ON DRONES; *The UK's Use of...*, op. cit., p.24.

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² Resolució 2249 (2015) del CSNU relativa a les amenaces a la pau i la seguretat internacionals causades per actes terroristes de 20 de novembre de 2015, par.5.

¹⁵³ SAURA, J.; "Algunas implicaciones del empleo de drones...", op.cit., p.126.

¹⁵⁴ ALL-PARTY GROUP ON DRONES; *The UK's Use of...*, op. cit., p.37.

¹⁵⁵ *Ibid.*, p.24-25.

¹⁵⁶ AMNISTIA INTERNACIONAL; *United Kingdom...*, op.cit., p.29.

com que el Govern britànic no ha tingut l'interès de publicar les dades reals de baixes civils causades pels drons, no es pot analitzar si aquestes operacions han sigut conformes als principis de DIH.

2.1.3. El cas de Qasem Soleimani

Qasem Soleimani (1957-2020) va ser un militar iraquetà pertanyent a les forces armades iranianes, conegut per les seves fites militars contra el mandat de Saddam Hussein i contra Estat Islàmic¹⁵⁷. El 3 de gener del 2020 a prop de l'Aeroport Internacional de Bagdad i sense el consentiment de l'Iraq¹⁵⁸, un dron de tipus *Reaper* armat amb un míssil *Hellfire* va esclatar sobre el seu vehicle causant la seva mort i la dels seus cinc acompanyants¹⁵⁹. És a dir, que com va succeir al Pakistan o a Síria, un Estat va envair el territori d'un altre Estat per portar-hi a terme operacions militars sense el consentiment de l'Estat receptor i això significa, que la mort de Soleimani també és un acte d'agressió segons la Resolució 3314 de l'AGNU.

Els Estats Units, sense cap resolució explícita del CSNU que autoritzés l'atac va justificar l'assassinat de Soleimani sota el pretext de la legítima defensa¹⁶⁰. La realitat però és que tot i l'enemistat internacionalment reconeguda¹⁶¹, entre l'Iran i els Estats Units al llarg del s. XX, mai ha existit cap atac armat ni amenaça suficientment consistent per a poder invocar aquest dret¹⁶². Estats com França, Rússia o la Xina¹⁶³ van condemnar aquest atac dient que comportava una vulneració del principi de prohibició de l'ús de la força. A més a més, l'actual Relatora Especial d'execucions extrajudicials, sumàries o arbitràries, Agnes Callamard, va considerar que la mort de Soleimani es tractava d'una clara execució extrajudicial que no es podia justificar en cap cas per la legítima defensa¹⁶⁴.

Aleshores, des del punt de vista del DIDH, aquest atac comporta una vulneració del dret de la vida i a la presumpció d'innocència tractant-se d'un *targeted killing*. Ara bé, aquest atac potser

¹⁵⁷CASTRO TORRES, J.I.; "Qassem Soleimani; el líder al otro lado de la colina", *Revista de Instituto español de estudios estratégicos (IEE)*, 33, 2019, pp 1-21, p. 3, 15.

¹⁵⁸Vid. RICHTER, C; "Unambiguously ambiguous- abroad comment on the attack on General Soleimani", disponible a; <https://www.juwiss.de/4-2020/>. (darrera consulta: 16.03.2020).

¹⁵⁹Vid. JAHANVBANI, N.; "Beyond Soleimani: Implications to Iran's Proxy network in Iraq and Syria"; disponible a; <https://ctc.usma.edu/beyond-soleimani-implications-irans-proxy-network-iraq-syria/>. (darrera consulta: 24.03.2020).

¹⁶⁰AGBADA, S; "Is the Killing of Qassem Soleimani by the United States of America legal under International Law?", p.1.

¹⁶¹VAHEDI, K.; *Tensiones entre Irán y Estados Unidos: causas y estrategias*, Document d'opinió, 2019, p.3.

¹⁶²*Ibid.*

¹⁶³Vid. THE TIMES OF ISRAEL; "France, Russia and China condemn slaying of Soleimani as a destabilizing act"; disponible a <https://www.timesofisrael.com/france-russia-and-china-condemn-slaying-of-soleimani-as-a-destabilizing-act/>. (darrera consulta: 04.05.2020).

¹⁶⁴Vid. NACIONS UNIDES; "Guterres llama a reducir la tensión en el Golfo Pérsico tras el asesinato de un general iraní por Estados Unidos"; disponible a <https://news.un.org/es/story/2020/01/1467451>. (darrera consulta: 04.05.2020).

es podria pensar que l'atac és excusable pel radi d'explosió del míssil (en aquest cas, *Hellfire*), que portava el UAV. Però aquest argument no és del tot correcte perquè el problema que comporta el radi d'explosió del dron està relacionat amb causar més o menys danys col·laterals i en aquest cas, el problema és de distinció, ja que a part de Soleimani van morir cinc persones més.

Malgrat tot, és important remarcar les declaracions dels Estats que han condemnat l'atac, així com les de la Relatora Especial d'execucions extrajudicials, sumàries i arbitràries. La qüestió és que tot i no tractar-se d'una condemna explícita d'una institució concreta, s'han pogut conèixer les opinions d'Estats com Rússia, la Xina i França pel que fa a la legítima defensa. I tenint en compte que tots tres Estats són membres permanents del CSNU, les seves opinions afirmen la vulneració dels articles 2.4 i 2.7 CNU que ha comportat aquest atac dels Estats Units i a més han clarificat que la pràctica de legítima defensa preventiva no respecta a la Carta.

2.2. Les operacions amb drons armats amb consentiment de l'Estat receptor de l'atac

Un cop vistes les operacions amb drons armats sense consentiment, en el segon apartat del capítol s'analitzaran aquelles pràctiques d'atacs amb drons armats amb consentiment de l'Estat receptor. En aquest cas, l'anàlisi radicarà a les operacions estatunidenques amb drons al Iemen i les operacions britàniques amb drons a l'Afganistan i en el conflicte libi de l'any 2011 en una acció conjunta amb Organització del Tractat de l'Atlàntic Nord (OTAN).

2.2.1. Les operacions estatunidenques al Iemen

La campanya amb drons al Iemen se situa en el mateix context que el cas del Pakistan i segueix la mateixa estratègia que el cas paquistanès, amb l'única diferència, que el Govern iemenita va atorgar el seu consentiment a les operacions dels Estats Units¹⁶⁵. El primer atac amb drons sobre aquest territori va ser l'any 2002, però sobretot va ser a partir del 2008 quan els Estats Units va intensificar els atacs amb drons per evitar l'auge d'Al-Qaeda¹⁶⁶.

El fet que Iemen donés el seu consentiment als Estats Units per portar a terme operacions amb drons armats en el seu territori, comporta que, *a priori*, no existeixi una vulneració del principi de no intervenció, ni del principi de prohibició de l'ús de la força. Ara bé, tal com s'ha vist a l'últim apartat del Capítol 1, el consentiment que l'Estat receptor atorga a l'executor ha de complir una sèrie de requisits. Si l'autorització no complís amb aquests requisits i l'Estat executor intervingués en el territori de l'Estat receptor, seria un acte d'agressió i una vulneració de l'article 2 de la Carta. L'autorització que el Iemen atorga als Estats Units, compleix amb tots

¹⁶⁵SAURA, J.; "Algunas implicaciones del empleo de drones...", *op.cit.*, p.123.

¹⁶⁶JORDÁN, J.; "Drone attacks campaign in Yemen", *Revista de Instituto español de estudios estratégicos (IEE)*, 1, 2013, pp. 243-265, p.245.

els requisits necessaris. En primer lloc, les persones que van donar l'autorització als estatunidencs per la seva intervenció estaven facultades per fer-ho doncs cal tenir en compte que va ser el propi Govern¹⁶⁷. En segon lloc, tot hi no ser públic, el consentiment del Govern iemenita va ser exprés¹⁶⁸. I en últim lloc, va ser un consentiment lliure, clar i concís. De fet, després de donar l'autorització als Estats Units, les agències d'intel·ligència iemenites juntament amb les saudites, van col·laborar amb el Govern estatunidenc en aquestes operacions amb drons¹⁶⁹. Per tant, les operacions amb drons dels Estats Units sobre territori iemenita no són constitutius d'un acte d'agressió i per tant no vulnereu ni l'article 2.4 ni l'article 2.7 CNU perquè l'Afganistan autoritza vàlidament al Regne Unit a executar aquests atacs amb drons armats.

Quant al balanç que ha deixat aquesta campanya, des del 2002 fins a l'actualitat, les baixes de civils han sigut d'entre 115 i 159 de 289 atacs amb drons, segons la *NAF*¹⁷⁰. En canvi, d'acord amb el *TBIJ*, s'han perpetuat 336 atacs amb la mort de 174 a 225 civils¹⁷¹. Tot i no tractar-se de dades exactes, és factible que no s'hagin respectat ni el principi de distinció ni el principi de precaució. I llavors, en relació amb el principi de proporcionalitat des del punt de vista de DIH, les pràctiques amb drons al Iemen són desproporcionades a l'haver mort d'entre 150 a 250 civils de 250 a 350 atacs. A més a més, es produeix una vulneració dels DH en existir *targeted killings*.

Per tant, les operacions amb drons armats al Iemen no poden ser considerades contràries al Dret Internacional més enllà de les vulneracions de DIH i de DIDH.

2.2.2. La pràctica britànica d'atacs amb drons armats a l'Afganistan

El Regne Unit va executar la seva primera operació amb drons armats sobre territori afganès l'any 2008 actuant com aliat dels Estats Units en el pretext de la Guerra contra el Terror¹⁷². La finalitat de l'operació, per tant, era la mateixa que en els casos del Pakistan i el Iemen. En situar-se, doncs, en aquest mateix context, el Regne Unit va tenir com aliat als Estats Units, el qual li va proporcionar els drons¹⁷³. De tal manera que, la campanya britànica amb drons a l'Afganistan va consistir en la destrucció de membres d'Al-Qaeda i d'organitzacions aliades

¹⁶⁷ *Ibid.*, p.256.

¹⁶⁸ *Ibid.*

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ *Vid.* NEW AMERICA; "Drone Strikes in Yemen", disponible a <https://www.newamerica.org/international-security/reports/americas-counterterrorism-wars/the-war-in-yemen/> (darrera consulta: 14.03.2020).

¹⁷¹ THE BUREAU OF INVESTIGATION AND JOURNALISM, "Drone warfare...", *op.cit.*

¹⁷² AMNISTIA INTERNACIONAL.; "United Kingdom: civil society fights opacity" a GOXHO, D.; KLINGENBERG, L; CUIJC, S. (cords.); *Armed Drones in Europe*. Londres, Ros Taylor, 2019. pp 29-41, p.33.

¹⁷³ ALL-PARTY GROUP ON DRONES; *The UK's Use of...*, *op. cit.*, p.23.

amb drons de tipus *Reaper*¹⁷⁴. Com ja s'ha vist amb el cas de Síria, el Parlament britànic havia d'aprovar amb anterioritat les operacions amb drons de l'exèrcit britànic a l'exterior. En el cas de l'Afganistan, el Govern britànic va iniciar la campanya amb drons quan va ser ratificat pel Parlament¹⁷⁵.

Però a part de l'autorització del propi Parlament britànic, el Regne Unit també necessitava el consentiment de l'Afganistan si volia que la campanya amb drons armats no fos contrària al Dret Internacional. Per aquest motiu, l'Afganistan li va donar permís per poder realitzar aquestes operacions¹⁷⁶. El consentiment que el Govern de l'Afganistan va atorgar al Regne Unit, va ser lliure, exprés i clar¹⁷⁷ de manera, que tal com succeeix en el cas iemenita, els atacs britànics amb drons armats no són contraris al Dret Internacional establert a la CNU en no existir cap acte d'agressió.

Aleshores, pel que fa al nombre de civils morts, d'acord amb les últimes dades publicades pel Parlament britànic el 2018, la campanya amb drons a l'Afganistan des del 2008, ha deixat un balanç d'una única mort civil com a resultat de 5262 operacions amb drons (entre missions de vigilància i atacs)¹⁷⁸. Encara que una part d'aquestes missions s'efectuessin amb drons no armats, és molt difícil de creure que només morís un civil donat el nombre d'operacions en un període de temps tan llarg com són deu anys. Per tant, és factible que el Regne Unit hagi ocultat les baixes civils dels atacs amb drons.

La qüestió és que amb aquestes poques dades és difícil analitzar, des del punt de vista del DIH i del DIDH, l'efectivitat que ha tingut la campanya britànica amb drons sobre territori afganès i per tant, no conclou que s'hagin vulnerat cap d'aquestes normes. Ara bé, el que si es pot criticar del Regne Unit des del punt de vista del Dret Internacional, és la no vulneració de l'article 2 de la Carta a l'haver existit consentiment per part del Govern afganès.

2.2.3. Les operacions de l'OTAN amb drons en el conflicte de Líbia de 2011 executades pel Regne Unit

El 15 de febrer de 2011, hi va haver una insurrecció militar per les forces del líder i després dictador¹⁷⁹, Muammar-al Gaddafi. Com a conseqüència, el CSNU mitjançant la Resolució 1973 (2011), va autoritzar una intervenció militar de l'OTAN amb l'objectiu principal de protegir als civils de Gaddafi i de procedir al seu desarmament. L'actuació de l'OTAN en terres líbies va

¹⁷⁴ AMNISTIA INTERNACIONAL; *United Kingdom...*, op.cit., p.33.

¹⁷⁵ ALL-PARTY GROUP ON DRONES; *The UK's Use of...*, op.cit., p. 24.

¹⁷⁶ AMNISTIA INTERNACIONAL; *United Kingdom...*, op.cit., p.30.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ ALL-PARTY GROUP ON DRONES; *The UK's Use of...*, op. cit., p.53.

¹⁷⁹ DJZARI, M.; "La nueva estrategia de la OTAN en Libia," *Ideas Políticas*, 2016, pp. 32-24, p.32.

consistir en una intervenció militar sense precedents aportant tota mena d'armes, incloent-hi *Predator* i d'altres tipus de drons aportats pels Estats Units¹⁸⁰. Molts d'aquests *UAV* van ser utilitzats pel Regne Unit que juntament amb França, va liderar l'operació. Al final de la campanya, aproximadament, s'havien produït 250 atacs amb drons¹⁸¹.

El cas de Líbia és diferent del Iemen i l'Afganistan, ja que, l'OTAN no va rebre permís del Govern libi per intervenir-hi sinó que la va rebre d'un mandat del CSNU amb la Resolució 1973 (2011)¹⁸² perquè enderroqués el règim de Gadaffi. Tanmateix, tot i no existir consentiment per part de l'Estat receptor dels atacs, no existeix cap acte d'agressió perquè la Resolució 1973 (2011) del CSNU autoritza a l'OTAN a intervenir en el conflicte per lluitar contra el govern d'un Estat. I a diferència d'altres casos com el Pakistan, la lluita és en contra un Estat no contra terroristes, de manera que, en el cas libi no s'han de complir els requisits per invocar la legítima defensa contra actors no estatals. Simplement, es tracta d'una Organització Internacional autoritzada pel CSNU per enderrocar un règim dictatorial i aquestes operacions no poden ser contràries a l'article 2 de la Carta.

Llavors, amb relació al nombre de baixes civils pels atacs amb drons, resulta complicat donar una xifra exacta tenint en compte que aquest no va ser l'únic mitjà de guerra que es va utilitzar. Tanmateix, diferents fonts les han xifrat en més de 260¹⁸³. Ara bé, respecte a la utilització de drons armats, el més rellevant del conflicte libi relacionat amb el Regne Unit és que en aquesta intervenció, és el primer cop que les forces àeres britàniques es van veure implicades en un *Second Strike*¹⁸⁴.

Per tant, el que es pot extreure de les operacions britàniques amb drons a Líbia són sobretot amb relació al DIH. En primer lloc, es podria discutir la proporcionalitat dels atacs tenint en compte que hi ha hagut més morts civils que atacs efectuats i això posa en dubte que les forces aèries britàniques haguessin preservat la vida dels civils. I en segon lloc, també es podria discutir el respecte dels principis de distinció i de precaució. Tal com passa amb el cas del Pakistan, el fet que després d'un atac on mor un o un grup de civils se n'executi un altre just en el mateix lloc, posa en dubte que s'hagi fet alguna distinció entre combatents i no combatents i a més a més, fa preguntar-se si l'exèrcit britànic va portar a terme les mesures necessàries per evitar les morts de civils.

¹⁸⁰FUENTE COBO, I; "Lo que las últimas intervenciones militares nos han enseñado", *Ejército de Tierra Español*, 856, 2012, pp. 30-38, p.34.

¹⁸¹SIXE REINHART, C.; "Drone Warfare and targeted killings in Libya" a SIXE REINHART, C.; *Drones and Targeted Killings in the Middle East and Africa: An Appraisal of American Counterterrorism Policies*. Washington, Lexington Books, 2016, pp.86-91, p.86-88.

¹⁸²Resolució 1973 (2011) del CSNU relativa a la situació a Líbia de 17 de març del 2011, *par.4*.

¹⁸³SIXE REINHART, C.; "Drone Warfare and...", *op.cit.*, p. 86-88.

¹⁸⁴*Ibid*, p.88.

Però més enllà, d'aquestes actuacions i tal com succeeix en el cas iemenita i afganès, l'ús de drons armats en territori llibi no són contraris a l'article 2 de la Carta.

2.3. Les operacions israelianes amb drons

Finalment, a l'últim apartat del segon capítol es veuran la pràctica d'atacs amb drons armats per part d'Israel. Tal com s'ha vist a la introducció del capítol, el cas israelià s'analitza a part degut al seu conflicte amb Palestina. A mesura que avanci l'anàlisi de l'apartat, es veuran particularitats com que la majoria de les operacions amb drons per part d'Israel, a diferència dels altres casos, s'executen sobre un mateix territori que és Palestina; que el territori palestí és un actor internacional diferenciat dels altres; o que la *praxis* israeliana és diferent a l'estatunidenca o britànica.

2.3.1. La utilització de drons a la Franja de Gaza

La guerra entre Israel i Palestina és un dels conflictes contemporanis més llargs i més complexos de l'actualitat. Des del 1947 la comunitat àrab i israelita, s'han submergit en una guerra sense precedents on també han estat involucrats grups armats, organitzacions terroristes i Estats aliats¹⁸⁵. Per l'objectiu d'aquest treball, és precís centrar-se en l'última part d'aquest conflicte analitzant els atacs amb drons sobre la Franja de Gaza des de la victòria electoral del Moviment de Resistència Islàmica Palestina, conegut col·loquialment com a Hamàs, el 26 de gener de 2006¹⁸⁶. La campanya, doncs, ha consistit amb l'atac de drons de tipus *Hermes 900* i de tipus *Heron* sobre la població civil palestina¹⁸⁷. Aquesta pràctica s'ha dividit en diferents operacions sent la *Operation Protective Edge*, la més important fins a la data.

No obstant això, en el cas de les operacions amb drons a la Franja de Gaza existeixen dues pràctiques habituals que per la seva magnitud, impressionen. La primera d'elles és el mètode de precaució de bombardejos que s'utilitza, en anglès conegut com a *Roof-Knocking*¹⁸⁸. Aquest mitjà consisteix a llançar des d'un dron, un explosiu defectuós sabent que no explotarà o que si explota no tindrà les mateixes conseqüències catastròfiques que tindria un atac aeri convencional. I la segona pràctica són els, *Second Strikes*¹⁸⁹ presents a gairebé a tots els apartats

¹⁸⁵BORGO, L.; "Una aproximación al conflicto árabe-israelí", *Thémis*, pp. 45-49, p.46.

¹⁸⁶ÁLVAREZ-OSSORIO, I.; "El Gobierno de Hamas: crónica de un fracaso anunciado", *Hesperia, culturas del Mediterráneo*, 856, 2007, pp. 71-86, p.71.

¹⁸⁷DRONE WARS; UK, *Israel's drone wars...*, op.cit., p.6.

¹⁸⁸*Ibid.*, p.14-15.

¹⁸⁹WAR ON WANT; *Killer drones: UK complicity in Israel's crimes against the Palestinian people*, Londres, War on Want, 2013. p. 14.

del capítol pel qual es confirma que és una pràctica estesa entre els Estats que utilitzen drons armats. També es té constància de l'existència de danys psicològics¹⁹⁰.

Ara bé, és important dir que els atacs amb drons armats d'Israel sobre la Franja de Gaza, són contraris al principi de no intervenció de l'article 2.7 CNU en ser un acte d'agressió per utilitzar la força armada sobre territori palestí sense cap consentiment. És una realitat que durant tots aquests anys de conflicte entre aquests dos territoris, Israel ha portat a terme accions militars contra Palestina per ocupar-la i la campanya de drons sobre la Franja de Gaza iniciada el 2006 no és una excepció. Per aquest motiu, l'any 2016 el CSNU a la seva Resolució 2334 (2016)¹⁹¹ va recordar a la Resolució 1233 (2000) del CSNU, abstinguda per part dels Estats Units, que posava de manifest la il·legalitat dels assentaments israelians a Palestina que alteraven la demografia i el caràcter del territori¹⁹².

Pel que fa a l'ús de la força, Israel ha sigut condemnat diverses vegades per l'AGNU a causa de les seves operacions militars a Palestina, una d'elles és a la Resolució 61/2¹⁹³. Però a més, en el *Cas del mur de Palestina*, el TIJ va condemnar a Israel a retirar el mur que havia construït en territori palestí per haver sigut un intent d'annexió territorial il·legal i a més per haver violat el principi que prohibeix l'adquisició de territoris mitjançant l'ús de la força¹⁹⁴.

En el cas específic dels atacs amb drons armats sobre la Franja de Gaza, ni l'AGNU ni el CSNU han condemnat a Israel però el CSNU tampoc ha autoritzat a Israel per portar-los a terme, de manera que aquests actes comporten una vulneració de l'article 2.4 CNU. Una vegada més, l'única justificació per les accions amb drons comeses per Israel és la legítima defensa. La realitat és que en aquest cas concret, és complicat afirmar si és o no aplicable l'article 51 CNU. Palestina no és un Estat reconegut per la totalitat de la comunitat internacional i es podria pensar que aquest és un cas de legítima defensa contra actors no estatals com el Pakistan o Síria. Tanmateix, encara que Palestina no tingui aquest reconeixement, l'AGNU en la seva Resolució 67/19, el va reconèixer com a Estat observador i *de facto*, i per tant com un actor internacional diferenciat d'Israel¹⁹⁵. Per tant, analitzant les circumstàncies del cas, s'observa que no existeix el dret legítima defensa perquè el pretext que va utilitzar Israel per iniciar la seva campanya amb

¹⁹⁰ *Ibid.*

¹⁹¹ Resolució 2334 (2016) del CSNU relativa la situació d'Orient Mitjà inclosa la qüestió Palestina de 23 de desembre de 2016, *par.* 1 i 2.

¹⁹² Resolució 1322 (2000) del CSNU relativa a la situació d'Orient Mitjà inclosa la qüestió Palestina de 7 d'octubre del 2000, *par.* 1 i 2.

¹⁹³ Resolució 61/25 de l'AGNU, "Arranjament pacífic de la qüestió de Palestina," 2 de març del 2007, *par.* 6.

¹⁹⁴ Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 9 de juliol del 2004. Assumpte "Conseqüències Jurídiques de la construcció d'un mur en el territori palestí ocupat" (Opinió consultiva), *par.* 115 a 122.

¹⁹⁵ Resolució 67/19 de l'AGNU, "Estatut de Palestina de les Nacions Unides", 26 de novembre del 2012, *par.* 2.

drons armats contra la Franja de Gaza no va ser ni un atac armat ni cap amenaça sinó que va ser la victòria electoral del Hamàs al 2006.

La falta de transparència d'Israel respecte a el nombre de víctimes civils causades pels drons, impedeix saber-ne el nombre exacte de morts o el percentatge de persones que han patit danys psicològics¹⁹⁶. Es coneix, emperò, la xifra de les morts civils que va causar la *Operation Protective Edge*. Doncs, segons el govern israelià, en aquesta operació van morir 2100 palestins, el 53% dels quals eren civils¹⁹⁷. Tanmateix, l'Oficina de Nacions Unides per la Coordinació d'Assumptes Humanitaris (*OCHA*, en les seves sigles en anglès), considera que el percentatge de civils és molt més gran, elevant la xifra al 70%¹⁹⁸.

La pràctica estatal dels atacs amb drons sobre la Franja de Gaza ha sigut, des del punt de vista del DIH i dels DH, la més violenta de totes les que s'han vist fins ara, ja sigui pel seu gran percentatge de víctimes civils com per la utilització de les tècniques de *Second Strikes* i de *Roof-Knocking*, els quals comporten una vulneració dels principis de distinció i de precaució. I és que tal com passa amb el cas del Pakistan, és difícil de creure que les morts de tants civils només siguin deguts al període de latència o al radi explosió dels míssils. Aquests atacs han sigut deliberats. I finalment, pel que fa al Dret Internacional establert a la CNU, és important remarcar que els atacs amb drons per part d'Israel són contraris als articles 2.4 i 2.7 CNU.

2.3.2. Les operacions amb drons contra Hamàs

El Hamàs, és un grup armat defensor de la resistència Palestina creat el 1987 amb la finalitat d'atemptar contra els ciutadans israelians, convertit en partit polític des del 2006¹⁹⁹. L'assassinat selectiu dels seus integrants ha estat una pràctica comú per part d'Israel²⁰⁰. Donat que el 2006 el Hamàs va guanyar les eleccions palestines, les forces armades israelianes van canviar d'estratègia substituint l'atemptat contra membres del Hamàs, per assassinats selectius amb drons.

El resultat de l'estratègia utilitzada per Israel, segons *Memorial Institute for the Prevention of Terrorism (MIPT)*, va ser la reducció de 75 a 21 atemptats perpetuats pel Hamàs entre 2001 a 2005²⁰¹; i la mort de més de 16 sospitoses de pertànyer al Hamàs entre 2002 i 2004²⁰². El problema d'aquestes dades, emperò, és que no totes aquestes morts van ser comeses per drons.

¹⁹⁶DRONE WARS; UK, *Israel's drone wars...*, op.cit., p.5.

¹⁹⁷*Ibid.*

¹⁹⁸*Ibid.*

¹⁹⁹REIGELUTH, S.; " Hamas y Hezbolá: Reflejos de la resistencia, retos para la democracia", *Revista CIDOB d'afers internacionals*, 93-94, 2011, pp. 147-161, p.148.

²⁰⁰BYMAN, D.; "Do Targeted Killings Work?" *Foreign Affairs*, 2 (25), 2006, pp. 95-111, p.98.

²⁰¹*Ibid.*, p.103.

²⁰²ZUSSMAN, A; ZUSSMAN, N.; "Targeted Killings: Evaluating the Effectiveness of a Counterterrorism Policy", *Bank of Israel Research Department*, 2005.02, p.1-46, p.32.

L'estratègia dels assassinats selectius per part d'Israel en aquella època anava més enllà de l'ús de drons. Si bé és cert que es té constància que l'Estat israelià porta utilitzant drons armats per eliminar a objectius des del 2000²⁰³, també ho és que en la caça de membres del Hamàs es van utilitzar avions tripulats com F-16²⁰⁴. Segurament moltes d'aquestes morts són conseqüència d'atacs amb drons però no es té la certesa que sigui així.

De totes maneres, tal com s'ha afirmat a l'apartat anterior, Israel ha sigut condemnat per l'AGNU a l'haver fet un ús il·legal de la força i per haver agredit la sobirania palestina ocupant part del seu territori. La Resolució 59/21 de l'AGNU posa de manifest ambdues coses²⁰⁵. Això significa, doncs, que la campanya d'Israel contra el Hamàs fins al 2006 no només és contrària als DH per ser *targeted killings* sinó que també comporten una vulneració de l'article 2 de la Carta.

2.3.3. Altres operacions amb drons fora d'Israel

Com s'ha vist fins ara, la majoria de les operacions amb drons per part d'Israel han sigut dins del seu territori. Però la realitat és que també s'han portat a terme operacions amb avions no tripulats sobre altres Estats.

La més significativa és a la Segona Guerra del Líban (2006) on Israel disposava del que en aquell moment eren l'última generació d'avions no tripulats, la majoria, armats amb míssils *Hellfire*²⁰⁶. Aquests drons els van utilitzar, sobretot, per eliminar a membres d'Hezbollah que també eren part del conflicte. De fet, en una nit, l'Estat israelià va executar un atac amb drons sobre possessions d'Hezbollah que va durar trenta minuts seguits sense víctimes civils reconegudes²⁰⁷. Aleshores, a part de la Segona Guerra del Líban, Israel també ha actuat amb drons armats a Egipte on ha executat més de 100 atacs amb avions no tripulats deixant un balanç de 5 morts i a Síria on ha utilitzat drons armats contra membres d'Hezbollah, contra forces iranianes i contra forces síries²⁰⁸.

La majoria d'aquestes pràctiques són assassinats selectius contra actors no estatals en territori aliè sense el consentiment on s'actua i sense cap resolució del CSNU que ho permeti, un cas idèntic als del Pakistan, Síria i el de Qasem Soleimani i això significa per tant, que són actes d'agressió. Malgrat això, un dels problemes d'aquestes pràctiques més enllà dels *targeted*

²⁰³DRONE WARS; UK, *Israel's drone wars...*, op.cit., p.3.

²⁰⁴BYMAN, D.; "Do Targeted Killings...", op.cit., p.95.

²⁰⁵Resolució 59/31 de l'AGNU, "Arranjament pacífic de la qüestió de Palestina", 1 de desembre del 2004, par.5.

²⁰⁶RODMAN, D.; "Unmanned Aerial Vehicles in the service of Israel Air Force: "The will soar on wings like eagles"", *Middle East Review of International Affairs*, 3 (15), 2010, pp.77-84, p.79.

²⁰⁷*Ibid.*, p. 80.

²⁰⁸DRONE WARS; UK, *Israel's drone wars...*, op.cit., p.19-20.

killings que ja s'han vist que són contraris als DH, és que la manca de transparència israeliana impedeix poder analitzar si aquestes campanyes amb drons respecten els principis de DIH en conflictes com la Guerra del Líban.

CAPÍTOL 3: La responsabilitat internacional que pot derivar de la utilització dels drons armats

Arribat el darrer capítol del treball, és el moment d'analitzar la responsabilitat internacional que pot derivar de la utilització de drons armats. Per fer-ho, s'agafarà com a referència el Projecte de Responsabilitat de l'Estat per Fets Internacionalment Il·líicits de la Comissió de Dret Internacional. El que es farà en aquest capítol és utilitzant les normes internacionals que s'han vist al Capítol 1 i vistes les operacions amb drons armats en el Capítol 2, determinar si pot existir responsabilitat internacional pels Estats que utilitzen drons armats.

La responsabilitat internacional engloba molts àmbits. Tanmateix, en aquest capítol només es veuran els aspectes més elementals de la responsabilitat. Es començarà per veure quines normes de Dret Internacional surten vulnerades pels atacs amb drons armats, de quin caràcter són aquestes normes i la gravetat de la seva vulneració; així com les causes d'exoneració de responsabilitat internacional existents. Després, un cop vista la vulneració de les normes, es determinarà si aquestes vulneracions són atribuïbles als Estats, si pot existir algun tipus de complicitat entre els Estats pel que fa al cas dels drons armats i com es porta a terme la invocació de la responsabilitat si és el cas. I per acabar, s'examinaran les conseqüències jurídiques que poden existir per la utilització d'aquests dispositius.

3.1. Les violacions del Dret Internacional que comporta l'ús de drons armats

En el primer apartat de l'últim capítol, s'estudiaran si els atacs amb drons armats per part dels Estats són contraris a normes de Dret Internacional. Per això, es farà un anàlisi exhaustiu sobre quines normes de Dret Internacional poden ser vulnerades per l'ús d'aquests dispositius, la naturalesa d'aquestes normes i si escau, la magnitud de la seva violació; i finalment s'analitzarà si en aquest cas existeix alguna causa d'exoneració de la responsabilitat internacional.

3.1.1. Les normes específiques que surten vulnerades per l'ús de drons armats

D'acord amb el Projecte de Responsabilitat de l'Estat per Fets Internacionalment Il·líicits (PREFII) aprovat per l'AGNU²⁰⁹ tot fet il·líic de l'Estat genera responsabilitat internacional²¹⁰, sempre que aquest comportament sigui atribuïble a un Estat segons el Dret Internacional²¹¹ i constitueixi una violació d'una obligació internacional²¹². Aquests són els requisits que la Comissió de Dret Internacional (CDI) identifica pel naixement de la responsabilitat

²⁰⁹Resolució 56/83 de l'AGNU "Responsabilitat de l'Estat pels fets internacionalment il·líicits" 28 de gener del 2002, art.1 de l'Annex.

²¹⁰Art.1 PREFII.

²¹¹Art.1.2.a) PREFII.

²¹²Art.1.2.b) PREFII.

internacional dels Estats²¹³. Tanmateix, se centrarà l'anàlisi en el segon dels requisits per determinar si l'ús de drons armats podria arribar a comportar responsabilitat internacional.

Abans, però, s'ha de definir què s'entén des del punt de vista del Dret Internacional una violació per després analitzar els casos concrets. Segons la CDI, es produeix una violació d'una obligació de Dret Internacional quan el comportament de l'Estat no és conforme amb el comportament que la norma de Dret Internacional²¹⁴, amb independència de l'origen de la norma (convencional o consuetudinària) i sense que s'exigeixi culpa o negligència addicionals més enllà de la redacció de la norma²¹⁵. També és important dir que el mateix article 2 del PREFII disposa que l'acte il·lícit que provoca la responsabilitat pot ser tant “una acció com una omissió” i per tant, l'abstenció de realitzar una conducta obligada pot generar responsabilitat internacional²¹⁶.

Dit això, i seguint la definició de la CDI, a continuació s'analitzarà si els atacs amb drons armats vulneren o no les normes de Dret Internacional que s'han vist al llarg del treball començant per les normes de Dret Internacional establert a la CNU, seguides de les normes de Dret Internacional Humanitari i finalitzant amb els Drets Humans.

Començant per les normes de Dret Internacional establert a la CNU que en aquest cas són el principi de prohibició de l'ús de la força i el principi d'integritat territorial, cal remarcar que no totes les operacions amb drons armats vulneren aquests principis. En el capítol anterior, s'ha pogut veure que els atacs amb drons armats només vulneren el Dret Internacional quan es porten a terme sense el consentiment de l'Estat receptor dels atacs i quan no es pot exercir el dret a la legítima defensa de l'article 51 CNU. En aquest context, l'única manera de no concórrer en un il·lícit internacional, és la concurrència d'algunes excepcions pròpies del dret a la legítima defensa tal com estableix la Carta de Nacions Unides²¹⁷.

Aleshores, en el context de les normes de DIH, primer s'analitzaran els seus grans principis (distinció, precaució i proporcionalitat) en ser les víctimes civils la controvèrsia principal dels atacs amb drons armats des del punt de vista del Dret Internacional Humanitari. Alhora, també es farà menció a la prohibició d'ús d'armes que provoquen danys innecessaris en relació amb els drons.

²¹³El Projecte de Responsabilitat Internacional de l'Estat per Fets Internacionalment Il·líicits és un projecte de convenció internacional que tot i no estant en vigor, conté normes consuetudinàries que la CDI va recollir que el 12 de desembre del 2001, l'AGNU va remetre als Estats.

²¹⁴COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL, *Anuario de la Comisión de Derecho Internacional: Informe de la Comisión a la Asamblea General sobre la labor realizada en su quincuagésimo período de sesiones*. Ginebra i Nova York, Nacions Unides, 2007. p. 257.

²¹⁵*Ibid.*, p. 57.

²¹⁶ESTUPIÑÁN SILVA, R.; “La responsabilidad estatal por violaciones graves del DIDH y del DIH en el sistema de Naciones Unidas”, *Criterio Jurídico Garantista*, 5, 2011, pp. 88-111. p.93.

²¹⁷RAFIGHDOUST, H.; *The Right of Self-Defense against...*, *op.cit.*, p.128.

Respecte, al principi de distinció i la seva relació amb els atacs amb drons armats, s'ha apuntat que la pràctica no correspon amb allò establert per la norma internacional. Si bé s'afirma que el gran avanç dels UAV, és que permeten distingir més fàcilment la població civil perquè, *a priori*, són més precisos; a la pràctica no s'ha demostrat. El període de latència i el gran nombre d'errors tecnològics que han provocat la mort de centenars de persones fan difícil de creure que no es respecte el principi de distinció. Malgrat el nombre de baixes, no sembla que els esforços en la millora de la tecnologia dels drons armats s'estigui centrant en solucionar aquest tipus d'errors. En tot cas, aquesta realitat planteja dubtes raonables sobre si el resultat de morts és intencionat, i com a conseqüència si s'està davant d'una violació de l'article 51 PAI (prohibició d'aterrorir a la població civil) i de dues de les seves variants: prohibició de cometre atacs indiscriminats²¹⁸; i la prohibició d'atacar objectius civils que estan clarament separats dels combatents²¹⁹.

En base a la intencionalitat, cal fer referència al principi de precaució. Si des del punt de vista de la distinció és criticable la no solució deliberada del període de latència del dron, respecte al principi de precaució, la controvèrsia se centra en la falta de millora per disminuir el radi d'explosió del míssil. Ara bé, el punt en comú entre ambdós casos és que existeix un incompliment per omissió d'una norma de Dret Internacional al no solucionar els errors que sembla que vulneren aquests principis. La presa en consideració tant del principi de distinció com el de precaució en operacions amb drons armats remet al *Cas del canal de Corfú* i *Cas relatiu al personal diplomàtic i consular dels Estats Units a Teheran*, on el TIJ va condemnar a Albània²²⁰ i a l'Iran²²¹ respectivament, per fer cas omís d'una obligació de Dret Internacional.

Alhora, i pel que fa al principi de proporcionalitat, cal vincular la seva vulneració amb els altres dos principis de DIH. En altres paraules, s'entén que si les actuacions amb drons armats no són respectuoses amb els principis de distinció i precaució, tampoc ho són amb el principi de proporcionalitat. La qüestió és que si l'objectiu principal d'aquest principi és preservar la vida dels civils i no es respecta ni la distinció ni la precaució en els atacs, és difícil de creure que en el cas dels atacs amb drons armats es tingui la intenció de garantir la seguretat dels no combatents.

Llavors, finalitzant amb les normes de DIH i amb relació a la prohibició de l'ús d'armes que causen danys innecessaris. Al llarg de la investigació s'ha mostrat que els atacs amb drons

²¹⁸Art. 51.4 PAI.

²¹⁹Art. 51.5 PAI.

²²⁰Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 9 d'abril de 1949. Assumpte "Canal de Corfú" (Regne Unit v Albània), p.9.

²²¹Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 24 de maig de 1980. Assumpte "Personal diplomàtic i consular dels Estats Units a Teheran" (Estats Units d'Amèrica v Iran), *par.* 56 a 68 i 90 a 92.

armats sobre una població concreta, a llarg termini, pot provocar danys psicològics als civils i això es pot considerar com a dany innecessari. Ara bé, tal com s'ha exposat al Capítol 1, perquè una arma sigui contrària al DIH ha d'haver estat expressament fabricada per causar aquests tipus de danys. Qüestió que en el cas dels drons genera dubtes considerables sobre la possible violació. Teòricament els drons són creats per identificar i destruir objectius no per causar danys psicològics. Tanmateix, les operacions amb drons han demostrat el contrari. És conegut que la causa directa dels danys psicològics és l'ús repetitiu de UAV²²². Tal com s'ha apuntat, l'objectiu dels Estats pel que fa als avions no tripulats és actualitzar-los per fer-los més autònoms i així evitar posar en risc la vida dels integrants de les forces armades i duplicar el nombre d'atacs amb aquests dispositius. Així que, si l'objectiu dels Estats és donar més autonomia als drons per repetir el seu ús de forma retirada sabent que provoquen danys psicològics, hom podria afirmar que existeix certa omisió vers evitar que els drons armats generin danys innecessaris.

Per tant, una utilització repetida i constant en el temps hauria de ser entesa com a contrària a l'article 35 del PAI, i per tant una violació de Dret Internacional.

Acabant aquest apartat amb els DH, amb relació al dret a la vida i a la presumpció d'innocència, existeix un acord considerable, respecte a que la pràctica de *targeted killings* i de *signature strikes* són constitutius d'una violació dels articles 1 i 3 de la DUDH i també dels articles 6.1 i 14 del PIDCP²²³. En primer lloc, perquè la decisió d'atacar s'adopta per part d'agents de l'Estat que no són una autoritat judicial negant-li a la víctima de l'atac l'accés a les garanties judicials més bàsiques. I en segon lloc, perquè es tracta d'accions clarament preparades amb anterioritat i per tant premeditades, amb l'única finalitat de posar fi a la vida de l'objectiu.

3.1.2. La naturalesa i la magnitud de les normes vulnerades pels atacs amb drons

L'article 40 del PREFII preveu una responsabilitat especial en el cas en què la norma violada es tracti d'una norma imperativa o *de ius cogens*²²⁴; i sigui una violació greu²²⁵. Es tracten de requisits acumulatius, així doncs, per poder invocar aquest tipus de responsabilitat s'han de complir els dos requisits.

Observant el primer punt, segons l'article 53 de la Convenció de Viena sobre el Dret dels Tractats Internacionals de 1969, "una norma imperativa és aquella que està acceptada i reconeguda per la comunitat internacional, no admet acord en contrari i només potser modificada per una norma ulterior de Dret Internacional establert a la CNU del mateix

²²²KARAKASIS, G.; "Framing the enemy's theory...", *op.cit.*, p.63.

²²³GÜELL, S.; "La Incidencia del uso de la fuerza letal con drones...", *op.cit.*, p. 173.

²²⁴Art. 40.1 PREFII.

²²⁵Art. 40.2 PREFII.

caràcter²²⁶. De manera que, el que s'ha de fer a continuació és determinar si les normes analitzades tenen o no consideració d'imperatives o *de ius cogens*.

Començant, per les normes de Dret Internacional establert a la CNU. Doncs, tant el principi de prohibició de l'ús de la força com el principi d'integritat territorial, han sigut reconeguts explícitament com a imperatives a la Resolució 2625 de l'AGNU²²⁷. Per tant, les vulneracions d'aquestes normes internacionals que els atacs amb drons armats poden provocar, no només serien una violació de Dret Internacional sinó que també s'estaria vulnerant a una norma imperativa. Ara bé, les que sí que plantegen dubtes sobre si són o no una norma *de ius cogens*, són les normes analitzades de DIH i DH:

Pel que fa a les normes de DIH, el TIJ en el *Cas sobre la legalitat de l'amenaça i l'ús d'armes nuclears*, exposa que els grans principis de DIH i la prohibició de l'ús d'armes que provoquen danys innecessaris, podrien ser considerades com a normes imperatives²²⁸. Segons el Tribunal, aquestes normes són elementals pel que fa al respecte a la persona humana i per tant, són de gran importància²²⁹. En aquesta sentència sembla que el TIJ reconegui de manera implícita a les disposicions de DIH com *de ius cogens*. De fet, els magistrats Bedjaoui i Weersmantry opinen, en el cas de Bedjaoui, que la majoria de principis de DIH són una norma imperativa²³⁰; i en el cas de Weersmantry, que el DIH ha adquirit caràcter *de ius cogens* a causa de la seva envergadura²³¹. No obstant, els efectes que poden causar els atacs amb drons no són equiparables als que poden causar les armes nuclears, de manera que tot i que pot existir una norma imperativa pel que fa a les normes al DIH en relació amb les armes nuclears, és complicat que existeixi en el cas dels drons. A més a més, l'article 53 de la Convenció de Viena de 1969 exigeix que aquesta norma sigui acceptada i reconeguda clarament per la comunitat internacional i el fet que el TIJ eviti la denominació explícita *de ius cogens* per aquestes normes genera molts dubtes que tinguin aquest rang. I pel que fa a les normes de DIDH, és cert que tant el dret a la vida i la presumpció d'innocència es troben recollits a la DUDH, la qual ha tingut una gran importància històrica i evolutiva amb relació als Drets Humans. Però aquestes normes

²²⁶Convenció de Viena sobre el Dret dels Tractats Internacionals, subscripta el 23 de maig de 1969 a Viena. Entrada en vigor el 27 de gener de 1980, disponible a; <https://www.wipo.int/export/sites/www/wipolex/es/glossary/vienna-convention-es.pdf>. Art. 53.

²²⁷Resolució 2625 (XXV) de l'AGNU..., *op.cit.*, par. 1 del Principi que els Estats, en les seves relacions internacionals, s'abstindran de recórrer a l'amenaça o l'ús de la força contra la integritat territorial o la independència política de qualsevol Estat, o de qualsevol altra manera incompatible amb els propòsits de Nacions Unides.

²²⁸Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 8 de juliol de 1996. Assumpte "Legalitat de...", *op.cit.*, par. 75 a 87.

²²⁹*Ibid.*

²³⁰*Ibid.*, Declaració del Magistrat Bedjaoui, par.3.

²³¹*Ibid.*, Opinió del Magistrat Weersmantry, par.10.

no poden ser considerades com a normes imperatives²³². Tant el dret a la vida com el de la presumpció d'innocència són drets que en altres contextos estan vinculats a normes imperatives com són la prohibició de cometre el delictes del genocidi²³³ però en el cas dels drons no ho són.

Per tant, sembla que ser que les úniques normes imperatives o *de ius cogens* són les relatives al Dret Internacional establert a la CNU.

Aleshores, respecte al segon punt de l'article 40, requereix examinar la gravetat de les violacions de la norma, en aquest sentit, tal com aclareix el mateix article, són greus si l'incompliment es comet de forma "flagrant o sistemàtica"²³⁴. No obstant això, la CDI considera que les directrius que s'han de seguir per saber si la violació de la norma és o no greu són l'objectiu de la norma, la intenció de vulnerar-la i la gravetat de les conseqüències de la violació²³⁵. Llavors, sabent que només dues normes de les analitzades han sigut catalogades expressament com a imperatives, en aquesta part només es parlarà del principi de prohibició de l'ús de la força i del principi d'integritat territorial. Seguint amb el que es deia al principi del capítol, l'article 2 de la Carta només es vulnera quan existeix un acte d'agressió i no es pot exercir el dret a la legítima defensa. De tal manera que el que es farà a continuació és determinar, d'acord amb les pautes de la CDI, si aquestes vulneracions són greus.

Pel que fa a l'objectiu de la norma, en el cas del principi de prohibició de l'ús de la força, l'objectiu del 2.4 CNU és evitar haver de recórrer a la força armada en el cas del sorgiment de controvèrsies entre els Estats i resoldre-les de manera pacífica i dialogada²³⁶. De manera que, portar a terme un atac amb drons armats en territori d'un altre Estat sense el seu consentiment en el supòsit que no es pugui al·legar el dret a la legítima defensa, és contrari a l'objectiu de la norma. I en la mateixa línia, es troba el principi d'integritat territorial, l'objectiu del qual és preservar el seu territori i la seva independència²³⁷. Doncs cometre un acte d'agressió amb drons armats en el territori d'un altre Estat també resulta contradictori amb el principi.

Després, en relació amb la intenció d'incomplir la norma. La veritat és que és molt complicat saber si la vulneració d'una norma de Dret Internacional ha sigut intencionada o no. Però en

²³²ACOSTA LÓPEZ, J.I.; DUQUE VALLEJO, A.M.; "Declaración universal de Derechos Humanos. ¿Norma de Ius Cogens?", *International Law: Revista Colombiana de derecho internacional*, 12, 2008, pp. 13-34, p.30-31.

²³³*Ibid* i QUISPE REMÓN, F.; "Las normas de ius cogens: ausencia de catalogo", *Anuario Español de Derecho Internacional*, (28), 2012, pp. 143-183, p. 167.

²³⁴Art. 40. PREFII.

²³⁵COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho...*, *op.cit.*, p.121.

²³⁶Arts.2.4, 33 CNU.

²³⁷Resolució 2625 (XXV) de l'AGNU..., *op.cit.*, par. 1 del Principi que els Estats, en les seves relacions internacionals, s'abstindran de recórrer a l'amenaça o l'ús de la força contra la integritat territorial o la independència política de qualsevol Estat, o de qualsevol altra manera incompatible amb els propòsits de Nacions Unides.

cometre un acte d'agressió que comporta la vulneració de normes reconegudes per tota la comunitat internacional amb drons armats i sense que es pugui justificar amb la legítima defensa, amb aquestes accions és bastant raonable pensar que existeix una intenció de vulneració del principi de prohibició de l'ús de la força i del principi d'integritat territorial.

I finalment, quant a la gravetat de la vulneració de les normes, és essencial dir que són normes imperatives i per tant, reconegudes per la totalitat de la comunitat internacional. Això comporta que la gravetat de la violació sigui agreujada i sobretot, que en tenir aquest rang poden ser invocades per la totalitat de la comunitat internacional i no només per l'Estat receptor dels atacs²³⁸.

Així, doncs, analitzades les directrius de la CDI en relació a les violacions greus de Dret Internacional, es pot dir que els atacs amb drons armats d'un Estat al territori d'un altre Estat sense el seu consentiment, és una vulneració greu de Dret Internacional.

3.1.3. Causes d'exoneració de la responsabilitat internacional en el cas dels drons

Per acabar aquest apartat, és necessari fer menció a les causes d'exoneració de la il·licitud que el PREFII preveu en els seus articles 21 i següents. Es tracta d'una sèrie de circumstàncies que d'existir poden excloure la responsabilitat de l'Estat autor dels fets²³⁹. Aquestes són, el consentiment, la legítima defensa, les contramesures, la força major, el perill extrem i l'estat de necessitat.

La primera causa que preveu el Projecte és el consentiment, d'acord amb el seu article 20, un Estat pot atorgar el seu consentiment perquè un altre Estat executi un fet en el seu territori que si no li hagués donat aquesta autorització, es tractaria d'un il·lícit internacional²⁴⁰. Aquest consentiment té dos límits. El primer és que l'acte no sigui contrari a una norma imperativa²⁴¹. Cap Estat pot consentir la comissió d'un genocidi o la d'una intervenció armada. I el segon és que el consentiment ha de ser exprés i la persona que l'atorga ha d'estar autoritzada per donar-lo²⁴². En relació amb els drons armats, el consentiment no seria aplicable quan es produeix un acte d'agressió amb aquests dispositius, ja que s'estarien vulnerant normes *de ius cogens* de l'article 2 de la Carta.

²³⁸DÍAZ CÁCEDA, J.; "La responsabilidad internacional de los Estados: base para la defensa de los derechos humanos", *Revista de la Facultad de Derecho, Pontificia Universidad Católica del Perú*, 61, 2008, pp. 249-272, p. 261.

²³⁹Art.21 PREFII.

²⁴⁰Art.20 PREFII.

²⁴¹CRAWFORD, J.; OLLESON, S.; "The Nature and Forms of International Responsibility" a PARLETT, K. (coord.); *The Law of International Responsibility*. Oxford, Oxford Commentaries on International Law, 2010. pp. 445-470, p. 463.

²⁴²COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho...*, *op.cit.*, p.77.

Les segona i tercera causes d'exoneració són la legítima defensa²⁴³ i la possibilitat d'aplicar contramesures²⁴⁴. Quant a la legítima defensa, ja s'ha vist en el primer capítol que pot justificar un atac amb drons i deixar sense efecte l'art. 2.4 de la CNU. Tanmateix, la legítima defensa no podria justificar en cap cas la perpetuació d'atacs indiscriminats, ni tampoc els *targeted killings* o els *Second Strikes*; perquè infringiria un dels requisits de la legítima defensa, la proporcionalitat. Per tant, només seria una causa d'exoneració de la responsabilitat si aquestes circumstàncies no existissin. I amb relació a les contramesures²⁴⁵, consisteixen en una resposta no armada cap a un Estat que ha vulnerat una norma de Dret Internacional i que pot servir com alternativa a la responsabilitat internacional en alguns supòsits²⁴⁶. En el cas dels atacs amb drons armats pot ser complicat perquè tal com s'ha vist al capítol anterior, els autors dels atacs són grans potències i els receptors, no i amb aquesta asimetria és difícil que les contramesures puguin ser efectives.

Llavors, el PREFII també preveu com a causa d'exoneració de la responsabilitat internacional la força major que en el seu article 23, la defineix com “aquelles circumstàncies que se situen fora del control d'un Estat²⁴⁷”. El Tribunal Internacional d'Arbitratge (TIA) en el *Cas Rainbow Warrior*, considera que només es pot invocar quan l'obligació sigui pràcticament impossible, no quan només sigui complicada de complir²⁴⁸. A més a més, en aquest mateix cas, el TIA diferencia la força major amb les darreres causes d'exoneració: el perill extrem²⁴⁹; i l'estat de necessitat²⁵⁰. D'acord amb el Tribunal, el perill extrem comporta una elecció *in extremis* entre complir l'obligació i salvar la mateixa vida; en canvi, l'estat de necessitat es tracta d'una contraposició entre el compliment de l'obligació i preservar els interessos vitals de l'Estat²⁵¹. Doncs, veient aquestes definicions i interpretacions fetes pel TIA, es pot considerar que cap d'aquestes últimes causes d'exoneració és aplicable al supòsit dels drons, donat que en cap de les operacions amb drons que s'han efectuat, han concorregut mai aquestes circumstàncies.

De tal manera que l'única causa d'exoneració de la responsabilitat que pot ser aplicable en el cas dels drons armats és la legítima defensa.

²⁴³Art. 21 PREFII.

²⁴⁴Art. 22 PREFII.

²⁴⁵DÍAZ CÁCEDA, J.; “La responsabilidad internacional de los Estados: base para la defensa de los derechos humanos”, *Revista de la Facultad de Derecho, Pontificia Universidad Católica del Perú*, 61, 2008, pp. 249-272, p. 261.

²⁴⁶BARRIA, J.A.; “Las contramedidas en el derecho internacional contemporáneo”, *Agenda Internacional*, 3 (1), 1995, pp. 101-108, p.103.

²⁴⁷Art. 23. PREFII.

²⁴⁸Laude arbitral del Tribunal Internacional d'Arbitratge, de 30 d'abril de 1990. Assumpte “Rainbow Warrior” (Nova Zelanda v França), *par. 2. a*).

²⁴⁹Art.24 PREFII.

²⁵⁰Art. 25 PREFII.

²⁵¹Art. 25.b) PREFII.

3.2. L'atribució de responsabilitat a un Estat per l'ús de drons armats

Vistes les vulneracions de Dret Internacional que poden comportar els atacs amb drons armats, així com la naturalesa d'aquestes normes i les causes d'exoneració; és necessari saber si els atacs amb drons poden ser atribuïbles a un Estat, si pot existir complicitat entre Estats en el cas dels drons i com es pot invocar la responsabilitat internacional si es complissin els requisits.

3.2.1. L'Estat autor dels atacs amb drons

Com s'ha vist en el primer punt de l'apartat anterior, els dos requisits per poder-se generar responsabilitat internacional són que el fet internacionalment il·lícit sigui atribuïble a un Estat²⁵² i que l'acte hagi comportat la violació d'una obligació de Dret Internacional²⁵³. En el primer apartat del capítol s'ha pogut observar que els atacs amb drons armats constitueixen una violació de normes de Dret Internacional, doncs ara cal determinar si aquestes pràctiques són atribuïbles a un Estat.

Es podria considerar que no es pot atribuir cap mena de responsabilitat internacional a un Estat per les seves actuacions amb drons armats perquè les conseqüències derivades dels atacs són imputables a una màquina²⁵⁴. Tanmateix, els avions no tripulats no són completament autònoms. Pel seu correcte funcionament necessiten la supervisió d'una persona independentment de l'autonomia que puguin tenir²⁵⁵. No poden volar sols, necessiten intervenció humana. A més a més les pràctiques no estan determinades per la tecnologia²⁵⁶. Els *targeted killings* existien abans que s'utilitzessin els drons com arma de guerra, aquests aparells tan sols han facilitat la seva execució²⁵⁷.

Per tant, en ser la intervenció humana essencial per l'execució dels atacs, la responsabilitat s'haurà d'atribuir a la persona que es trobi al comandament.

L'article 4 PREFII exposa que “el fet il·lícit és atribuïble al conjunt de l'Estat amb independència de quin òrgan l'hagi autoritzat o de quina organització territorial disposi l'Estat”²⁵⁸. Això significa que un Estat pot incórrer en responsabilitat internacional independentment del nivell d'administració o de govern, podent ser responsables tant

²⁵² Art. 25.a) PREFII.

²⁵³ Art. 25.b) PREFII.

²⁵⁴ CASEY-MASLEN, S.; “¿La caja de Pandora? Ataque con drones...”, *op.cit.*, p.68.

²⁵⁵ CERVELL HORTAL, M.J.; GUTIÉRREZ ESPADA, C.; “Sistemas de armas autónomas...”, *op.cit.*, p.14-15.

²⁵⁶ KLEINSCMIDT, J.; “Drones y el orden legal internacional. Tecnología, estrategia y largas cadenas de acción”, *Colombia Internacional*, 84, 2015, pp. 17-42, p.25.

²⁵⁷ BYMAN, D.; “Do Targeted Killings...”, *op.cit.*, p.95.

²⁵⁸ Art. 4 PREFII.

funcionaris de rang superior com de rang inferior, com òrgans centrals, regionals o locals²⁵⁹. Les accions que porten a terme aquesta sèrie de persones només comportaran responsabilitat internacional quan actuïn en l'exercici de les seves funcions encara que s'extralimitin de les competències²⁶⁰.

Si s'aplica als drons armats, tractant-se d'una arma de guerra, per poder atribuir-li la responsabilitat internacional a un Estat; els que haurien d'haver ordenat o executat aquestes operacions haurien d'haver sigut agències d'intel·ligència pertanyents al govern dels Estats, o bé, l'exèrcit²⁶¹. En el Capítol 2, s'ha vist que qui portaven a terme atacs amb drons armats eren majoritàriament les forces armades dels Estats ordenats pel seus governs.

Una altra qüestió important de l'atribució de responsabilitat per l'ús de drons és qui assumeix la responsabilitat quan els atacs amb aquests dispositius han sigut executats per persones independents com grups armats o insurrectes. Un Estat pot ser responsable de les accions d'aquests individus? En el *Cas relatiu a les activitats militars i paramilitars a Nicaragua*, el TIJ havia de determinar si el grup armat, *Contras*, formava part d'un dels òrgans del Govern dels Estats Units després que quedés demostrat que l'Estat estatunidenc va finançar-los i els va proporcionar provisions. La decisió final del Tribunal va ser que no existia cap prova evident que els Estats Units haguessin exercit un grau de control tan alt com per afirmar que els *Contras* actuessin en el seu nom²⁶².

Així que ha d'existir un control efectiu d'algun dels òrgans de l'Estat sobre les persones que actuen. De manera que si grups, en principi, independents cometen actes il·legals amb UAV, només es podrà atribuir responsabilitat a l'Estat en qüestió de si aquest exerceix un control efectiu sobre aquests grups.

3.2.2. La col·laboració entre Estats per l'execució d'operacions amb drons armats

L'article 16 PREFII preveu la possibilitat d'atribuir responsabilitat internacional a l'Estat que "assisteixi o doni ajuda a un altre Estat per cometre un il·lícit internacional" sempre que aquest Estat no estigui controlat i dirigit per un altre Estat²⁶³ o estigui actuant sota coacció d'un altre Estat²⁶⁴. En aquest sentit, la CDI considera que aquesta atribució ha d'estar d'acord amb el principi de responsabilitat independent segons el qual l'Estat col·laborador no pot ser

²⁵⁹ COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho...*, op.cit., p. 40-43.

²⁶⁰ GUILLERMINA MEZA, A.; "La Responsabilidad del Estado por Hechos Internacionalmente Ilícitos: la atribución de un comportamiento al estado y el rol de la Corte Internacional de Justicia", *Revista Electrónica del instituto de Investigaciones "Ambrosio L. Gioja"*, 5, 2010, pp. 59-75. p. 67.

²⁶¹ *Ibid.*, p.65.

²⁶² Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 27 de juny de 1986. Assumpte "Activitats..", op.cit., par.187a 201.

²⁶³ Art. 17 PREFII.

²⁶⁴ Art. 18 PREFII.

responsable de la totalitat del fet il·lícit comès per l'autor, només és responsable pels actes que ha realitzat²⁶⁵.

La complicitat es pot manifestar de moltes maneres però l'escenari més conegut és quan un Estat proporciona a un altre assistència militar, econòmica i tècnica perquè cometi un il·lícit internacional²⁶⁶. Ara bé, no totes les col·laboracions comporten responsabilitat internacional. Per això, d'acord amb l'article 16 del Projecte, “només es generarà responsabilitat, la col·laboració d'un Estat quan aquest Estat ho faci coneixent les circumstàncies del fet internacionalment il·lícit²⁶⁷ i el fet il·lícit també fos considerat com tal si fos comès per l'Estat col·laborador²⁶⁸”. A més a més, algun autor també considera que la col·laboració del còmplice ha de ser essencial²⁶⁹. De manera que, ha d'existir un nexa de causalitat entre la col·laboració i el fet i entre la col·laboració i la lesió derivada de l'il·lícit.

En el supòsit de les accions amb drons armats, existeixen dos grans *handicaps* respecte a la complicitat: la venda d'avions no tripulats per fins armats i el consentiment de l'Estat receptor dels atacs per poder portar-los a terme en el seu territori. Per tant, s'ha d'aclarir si alguna d'aquestes dues situacions és suficient a ulls del Dret Internacional per generar complicitat començant per la venda de UAV:

Pel que fa al primer dels tres requisits, és difícil de saber si un Estat que ven drons a un altre coneix les seves intencions il·lícites. No obstant això, el Tractat Internacional sobre el Comerç d'Armes de 2013 (TICA)²⁷⁰, pot contribuir a determinar-ho. L'article 7.2 del Tractat imposa l'obligació a l'Estat d'exportador “d'examinar si l'arma que pretén vendre és o no contrària al DIH o als DH²⁷¹”. Per això, aquest Estat ha de fer una avaluació del dispositiu i dels perills i conseqüències que pot tenir l'arma. Si durant l'avaluació es comprova que l'arma presenta un risc manifest, no la pot vendre²⁷². L'article 7.7 també preveu que inclús després d'haver concedit l'autorització, “si l'Estat exportador té coneixement de noves dades que poden ser importants, ha de suspendre la venda fins que s'hagi reexaminat l'arma²⁷³”.

²⁶⁵ COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho...*, *op.cit.*, p. 61.

²⁶⁶ LANOVOY, V.; “Complicity in an Internationally Wrongful Act”, *SHARES Research Paper*, 38, 2014, pp. 1-30, p. 10-11.

²⁶⁷ Art. 16.a) PREFIL.

²⁶⁸ Art. 16. b) PREFIL.

²⁶⁹ LANOVOY, V.; “Complicity in an Internationally...”, *op.cit.*, p. 26.

²⁷⁰ Tractat Internacional sobre el Comerç d'Armes, aprovat a la Conferència Final de les Nacions Unides sobre el Tractat Internacional sobre el Comerç d'Armes, de 2 d'abril del 2013. Entrat en vigor el 24 de desembre de 2014, disponible a: <https://unoda-web.s3-accelerate.amazonaws.com/wp-content/uploads/2013/06/Espa%C3%B1ol1.pdf>.

²⁷¹ Art. 7.2. TICA.

²⁷² Art. 7.3 TICA.

²⁷³ Art. 7.7 TICA.

Llavors, el que l'avaluació de la venda d'armes que exigeix el TICA demostra, és que existeix la possibilitat que l'Estat exportador dels drons sàpiga o pugui saber les intencions il·lícites de l'Estat importador. Si l'Estat exportador, conscient, per l'examen que hi hagut amb anterioritat, que les deficiències tècniques que conté l'artefacte poden perjudicar als principis del DIH i als DH li ven igualment el dispositiu a l'Estat Importador, existeix una gran possibilitat que conegui les intencions il·lícites de l'Estat importador.

Quant al segon al segon requisit i com ja s'ha apuntat, algunes operacions armades amb avions no tripulats, en l'actualitat, són il·legals i a vegades vulneren normes imperatives. Aleshores, si l'Estat Exportador portés a terme operacions amb drons que estan prohibides pel Dret Internacional, també se li podria atribuir responsabilitat internacional i per tant, es compliria el segon dels requisits. I amb relació de si la col·laboració és essencial, sembla que en aquest cas, sí. Sense avions no tripulats no es poden executar atacs amb drons armats. Es necessita l'artefacte per fer-ho. Això significa que la col·laboració és crucial perquè l'Estat importador necessita a l'Estat exportador per poder portar a terme operacions amb *UAV*.

Per tant, analitzats els tres requisits que s'exigeixen, es podria atribuir responsabilitat internacional a l'Estat que ven els drons armats sempre que a l'avaluació de l'arma veïés les debilitats tècniques dels drons i es demostrés que l'Estat importador comet vulneracions de normes de Dret Internacional amb els drons

L'altra situació polèmica amb relació a la complicitat de l'Estat pels atacs amb *UAV*, és el consentiment que l'Estat receptor li atorga a l'Estat executor per poder portar a terme atacs amb drons sobre el seu territori. Al llarg de la investigació, s'ha vist que des del punt de vista de Dret Internacional establert a la CNU, les operacions amb drons armats són contràries a la Carta quan es comet un acte d'agressió i quan no es pot aplicar el dret a la legítima defensa. Per tant, si hi ha consentiment, no hi ha agressió. Ara bé i tal com s'ha mostrat en les operacions amb drons amb consentiment de l'Estat receptor dels atacs, que no es vulnerin les normes de Dret Internacional establert a la CNU, no significa que no existeixi cap vulneració des del punt de vista del DIH i dels DH. I aquí és on l'Estat que atorga el consentiment a l'Estat executor pot caure en un il·lícit internacional per complicitat en la vulneració de diferents normes de Dret Internacional.

Tanmateix, en aquest cas és més difícil determinar el coneixement que té l'Estat còmplice en el cas de la venda de drons perquè no existeix cap procediment d'avaluació que permeti saber les

intencions del presumpte còmplice més enllà de les hipotètiques comunicacions amb l'Estat autor dels fets²⁷⁴, les quals sense proves són fàcils de negar.

El problema d'aquesta circumstància és que, a diferència del que passa amb la venda de drogues, en aquest cas l'incompliment es produeix a partir d'una omisió i segons el TIJ en *el Cas del Genocidi de Bòsnia*, no es pot admetre la il·licitud per una omisió en casos de complicitat²⁷⁵. I tot i que algun article doctrinal interpretant altres pronunciaments del TIJ, consideri que s'admet la il·licitud per omisió en la complicitat quan existeixen vulneracions de Drets Humans²⁷⁶, en principi a l'Estat que consent els atacs no se li podria atribuir responsabilitat.

3.2.3. La invocació de la responsabilitat internacional

D'acord amb l'article 42 PREFII, "l'Estat lesionat té dret a invocar la responsabilitat internacional sobre l'Estat autor dels fets sempre que en el cas en què la violació afecti la comunitat internacional també afecti especialment a aquest Estat²⁷⁷". La CDI interpreta aquest article en el sentit que encara que les conseqüències jurídiques d'un acte il·lícit influeixin als altres Estats, ha d'existir un perjudici particular a l'Estat lesionat²⁷⁸ i això és el que passa en els casos examinats. D'una banda, s'han vulnerat normes que afecten a tota la comunitat internacional. D'altra banda, és indubtable que qualsevol intervenció armada d'un Estat en el territori d'un altre provoca conseqüències específiques cap al segon Estat. Ara bé, no només és l'Estat lesionat qui pot invocar la responsabilitat internacional, ja que en tractar-se de normes imperatives amb eficàcia *erga omnes* comporta que "qualsevol Estat pot denunciar a l'Estat agressor i iniciar d'aquesta manera el procediment de responsabilitat²⁷⁹".

Per acabar, cal mencionar l'article 43 del Projecte, el qual preveu un mitjà de notificació per facilitar la denúncia dels fets. Segons el mateix article, "a la denúncia s'hi ha de contenir el comportament que hauria d'haver tingut l'Estat i el que per contra, ha tingut²⁸⁰ i la manera en què el denunciant cregui que s'hauria de portar a terme la reparació del dany²⁸¹".

²⁷⁴LANOVOY, V; "Responsibility for Complicity in an Internationally Wrongful Act: Revisiting a Structural Norm", *SHARES Conference*, pp.1-36, p.8.

²⁷⁵Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, 2007 Assumpte "Aplicació de la Convenció per la Prevenció i la Sanció del delict de genocidi" (Bòsnia i Hercegovina v Sèrbia i Montenegro), *par.* 428 a 438.

²⁷⁶LANOVOY, V; "Responsibility for Complicity in an International...", *op.cit.*, p.8.

²⁷⁷Art. 42.b) i) PREFII.

²⁷⁸COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho...*, *op.cit.*, p. 127.

²⁷⁹Art. 48 PREFII.

²⁸⁰Art.43.a) PREFII.

²⁸¹Art.43.b) PREFII.

3.3. Les conseqüències jurídiques derivades de l'ús de drons armats pels Estats

Finalment, l'últim apartat del treball és amb relació a les conseqüències jurídiques que existirien si es pogués atribuir responsabilitat internacional als Estats per l'ús de drons armats. En aquest apartat s'exposen totes les conseqüències jurídiques que comporten els atacs amb drons armats, així com una sèrie de propostes per donar-li solució. Aquí és important apuntar que les contramesures no són una conseqüència derivada de les operacions amb drons armats sinó que són una alternativa als atacs.

3.3.1. L'alternativa de les contramesures com a resposta a un atac de drons armats

Les contramesures consisteixen en una resposta no armada²⁸² que un Estat executa contra un altre Estat quan aquest últim ha comès un il·lícit internacional²⁸³. La finalitat de les contramesures és fer cessar i reparar a la mesura del que sigui possible els perjudicis derivats de la vulneració d'una norma de Dret Internacionals²⁸⁴. Es caracteritzen pel seu caràcter excepcional, ja que la seva invocació només està permesa quan s'ha produït un fet internacionalment il·lícit. Les altres característiques que té són la proporcionalitat²⁸⁵, ja que per una banda, la resposta que l'Estat executa contra l'Estat incomplidor no pot ser desproporcionada amb relació a la violació i els efectes que ha patit l'Estat lesionat. I per l'altra, les contramesures no es poden prolongar en el temps²⁸⁶ i s'han de suspendre o concloure's una vegada que l'Estat incomplidor hagi reparat el perjudici que li és imputable²⁸⁷. El seu caràcter excepcional imposa l'obligació a l'Estat que pretén aplicar les contramesures a notificar amb anterioritat a l'Estat agressor les seves intencions²⁸⁸.

Les contramesures que un Estat pot aplicar sobre l'incomplidor poden ser diverses, des de la interrupció total o parcial de les relacions econòmiques, a la ruptura de relacions diplomàtiques²⁸⁹. A més a més, la resposta pot ser liderada per un o més Estats quan la norma vulnerada té efectes *erga omnes*²⁹⁰. Ara bé, la seva diversitat és més limitada del que sembla

²⁸²PALWANKAR, U.; "Medidas que pueden tomar los Estados para cumplir su obligación de hacer respetar el derecho internacional humanitario", *Revista Internacional de la Cruz Roja*, 121 (19), 1994, pp. 10-28, p.14.

²⁸³TAMS, C.J.; "Countermeasures against Multiple Responsible Actors," *SHARES Research Paper*, 35, 2014, pp.1-28, p.15.

²⁸⁴*Ibid.*

²⁸⁵MARTÍN, M.A.; "La terminación y la suspensión de los tratados internacionales a título de contramedida", *Anuario español de derecho internacional*, 15, 1999, pp. 529-546, p.541.

²⁸⁶ANIBAL BARRIA, J.; "Las contramedidas en...", *op.cit.*, p. 103.

²⁸⁷HAFNER, G.; "El derecho a las contramedidas en el proyecto de artículos de la CDI sobre responsabilidad del estado", *Revista Electrónica de Estudios Internacionales*, 5, 2002, pp.1-4, p.3.

²⁸⁸Art. 52.1. a) i b) PREFII.

²⁸⁹Art. 40 CNU.

²⁹⁰GEIF, R.; LAHMAN, H.; "Freedom and security in cyberspace: shifting the focus away from military responses towards non-forcible countermeasures and collective threat-prevention" a ZIOLOWSKI, K.

perquè l'article 50 PREFII imposa una sèrie de limitacions per l'aplicació de contramesures. Aquestes “no poden afectar a l'obligació de la prohibició de l'ús de la força, a les obligacions per la protecció dels DH, a les obligacions de caràcter humanitari que prohibeixen represàlies, ni a altres obligacions de normes imperatives”²⁹¹.

Traslladant l'alternativa de les contramesures en el supòsit dels drons armats per si es poden aplicar en aquest cas, s'ha de partir del punt que les contramesures només es poden executar quan s'ha produït un il·lícit internacional. I per tant, només es podrien invocar contramesures en els casos en què s'ha vist que hi ha vulneracions de Dret Internacional. Fora d'aquests casos no es podrien utilitzar les contramesures com a resposta.

No obstant això, el problema que tenen les contramesures en el cas dels drons armats no és si poden ser aplicables o no, és si poden ser efectives. Tal com s'apuntava amb anterioritat, és francament difícil garantir l'efectivitat d'unes contramesures quan entre els Estats implicats existeix una gran asimetria tan a nivell econòmic, militar com social. Al Capítol 2, s'ha pogut observar que la majoria d'operacions amb drons armats eren executades per tres potències mundials a Estats caracteritzats per la seva inestabilitat política com s'ha vist, per exemple, amb el cas del Pakistan. Es podria discutir quines contramesures podrien ser les més adequades i una d'elles podria ser la restricció i/o prohibició d'armes perquè compleix els límits de l'article 50 PREFII, i a més podrien ser proporcionals i temporals, a més dissuasives. Però, a la pràctica, és francament complicat creure que el Pakistan tingui la capacitat efectuar un embargament d'armes als Estats Units per portar a terme operacions amb drons armats en el seu territori.

3.3.2. Els mètodes de reparació més convenients pels danys causats pels atacs amb drons

L'article 31.1 PREFII obliga a l'Estat agressor a “reparar el perjudici causat per l'incompliment de la norma²⁹²”. D'acord amb aquest article, la reparació del dany “ha de ser íntegra adoptant la restitució, la indemnització i la satisfacció de manera única o combinada²⁹³”. Per tant, les fons de reparació que preveu el Projecte no són excloents entre si. Cal dir que la reparació del dany és més que un dret de l'Estat lesionat, és una obligació de l'Estat incomplidor quan comet l'il·lícit internacional²⁹⁴. Per aquest motiu, l'article 91 del PAI, “obliga a l'Estat responsable

(coord.); *Peacetime Regime for State Activities in Cyberspace*. Tallin. NATO CCD DOE Publications, 2013, pp. 621-65, p. 633.

²⁹¹ Art.50 PREFII.

²⁹² Art.31 PREFII.

²⁹³ Art.31.1 PREFII.

²⁹⁴ COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho...*, op.cit., p. 97.

d'indemnitzar a l'Estat lesionat²⁹⁵”. Aquesta reparació, d'acord amb el segon apartat de l'article 31 PREFII, “comprèn, la part material com moral del perjudici²⁹⁶”.

Llavors, perquè pugui néixer l'obligació de reparar²⁹⁷, en primer lloc, l'article 31 exigeix que s'hagi produït un acte internacionalment il·lícit, que en el cas dels drons ja s'ha vist que hi és, i en segon lloc, que aquest acte il·lícit hagi provocat un dany. En relació amb aquest segon requisit, és una realitat que qualsevol operació armada tant si es produeix en un conflicte armat ja existent com si es tracta d'un ús il·lícit de la força, provocarà danys²⁹⁸. L'única diferència entre aquests dos casos és a efectes de quantificació del dany causat. És a dir, no és el mateix els danys que poden causar operacions amb drons dins de conflictes armats que poden durar anys que el dany pot causar un sol atac amb drons com a acte d'agressió.

Com s'ha mostrat al Capítol 2, algunes de les conseqüències que poden causar els atacs amb drons són les morts de civils, la destrucció d'objectius civils o infraestructures o els danys psicològics. Però s'ha pogut observar que les operacions amb aquests aparells també poden causar danys morals²⁹⁹ com el dolor per la pèrdua de familiars o la destrucció de perspectives de futur dels civils³⁰⁰. Doncs, la reparació d'aquests danys, requereix considerar diferents mètodes.

En primer lloc, l'article 35 PREFII preveu la restitució que té la finalitat, de “restituir la situació anterior en què es trobava l'Estat abans que es produís el fet il·lícit³⁰¹”. El Tribunal Permanent de Justícia Internacional (TPJI) en el *Cas de la Fàbrica de Chorzow* va exposar que la restitució sempre havia de ser la primera opció a contemplar encara que després en aquest mateix cas, el TPJI adoptés un altre mètode de reparació³⁰². Malgrat això, la restitució del dany és el mètode més complicat d'aplicar³⁰³ perquè a nivell, econòmic i social és molt complicat reconvertir una

²⁹⁵ Art. 91 PAI.

²⁹⁶ Art. 31.2. PREFII.

²⁹⁷ BECERRA BECERRA, Z.L.; “La obligación de reparar como principio del derecho internacional”, *Revista Jurídica de la Universidad de León*, 3, 2016, pp. 83-91, p. 85.

²⁹⁸ PRADO PÉREZ, R.E.; “La reconfiguración de los conflictos armados en las relaciones Internacionales: la internacionalización del conflicto en Siria”, *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, 224, 2015, pp. 187-219, p.190.

²⁹⁹ INSTITUCIÓN NACIONAL DE DERECHOS HUMANOS Y DEFENSORÍA DEL PUEBLO; *Fundamento del derecho a la reparación en materia de graves violaciones a los derechos humanos. Responsabilidad estatal en base a los principios y normas del derecho internacional de los derechos humanos. Necesidad de adecuación de la normativa nacional. Recomendación de la Institución Nacional de Derechos Humanos y Defensoría del Pueblo*, Montevideo, 6 de desembre del 2012, disponible a; https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CED/Shared%20Documents/URY/INT_CED_IFN_URY_14861_S.pdf.

³⁰⁰ AMNISTIA INTERNACIONAL; *Will I be Next...*, op.cit., p.31.

³⁰¹ Art. 35 PREFII.

³⁰² Sentència del Tribunal Permanent Internacional de Justícia, de 13 de setembre de 1928. Assumpte “Fàbrica de Chorzow” (Alemanya v Polònia), p. 47.

³⁰³ GÓMEZ-ROBLEDO VERDUZCO, A.; “Aspectos de la reparación en Derecho Internacional” a GÓMEZ-ROBLEDO VERDUZCO, A.; *Temas selectos de derecho internacional*. Ciutat de Mèxic, Universidad Nacional Autónoma de México, 2003, pp. 181-208, p.187.

situació a com era abans. En el cas dels drons, la restitució no és factible en la majoria de danys realitzats. Certament, poden reconstruir els edificis i les infraestructures però tal com va passar en el *Cas de la Fàbrica de Chorzow*; el context es modifica després de l'atac³⁰⁴.

En segon lloc, existeix la indemnització³⁰⁵ en tant que una compensació econòmica pels danys i perjudicis causats³⁰⁶ incloent el lucre cessant³⁰⁷. La indemnització és el mètode de reparació més pràctic i apropiat pel rescabament de danys materials derivats de conflictes armats i execucions militars³⁰⁸. En la pràctica internacional, s'ha utilitzat moltes vegades, per exemple en *Cas del canal de Corfú*. La negligència d'Albània de no netejar el canal de mines que va provocar la mort de 45 mariners britànics i desperfectes a dos destructors britànics, va concloure amb una condemna obligant a indemnitzar al Regne Unit³⁰⁹. Doncs de la mateixa manera que va passar amb el *Cas del Canal de Corfú*, pot ser pertinent que en el cas dels drons també s'opti per aquesta via, primerament perquè tot i situar-se en una escala diferent, la tipologia dels danys causats són molt semblants; i després, perquè en ambdós casos està involucrat l'ús de la força armada³¹⁰.

Tanmateix, l'article 31.2 PREFII també exigeix el rescabament dels danys morals³¹¹. Com s'ha vist abans, aquests tipus de danys solen afectar en major mesura a la població civil³¹². Existeixen dues vies per fer efectiva la indemnització en cas dels danys morals patits pels civils.

La primera és a partir dels "Principis i directrius bàsics sobre el dret de les víctimes de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans i violacions greus del dret internacional humanitari a interposar recursos i obtenir reparacions" aprovats per l'AGNU el 16 de desembre de 2005³¹³. Tenint en compte que en el cas dels drons, s'han vulnerat normes importants de DIH i DH, és una bona opció.

³⁰⁴Sentència del Tribunal Permanent Internacional de Justícia, de 13 de setembre de 1928. Assumpte "Fàbrica...", *op.cit.*, p. 20.

³⁰⁵Art. 36.1 PREFII.

³⁰⁶Sentència del Tribunal Permanent Internacional de Justícia, de 13 de setembre de 1928. Assumpte "Fàbrica...", *op.cit.*, p. 20.

³⁰⁷Art. 36.2 PREFII.

³⁰⁸AMIN AYUB, Z.; AZMI, R.; HUSSEIN JASSAM, T.; "The Right to Compensation for Victims of Armed Conflicts", *IOSR Journal Of Humanities*, 5 (21), 2016, pp. 86-94, p.89.

³⁰⁹Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 9 d'abril de 1949. Assumpte "Canal de...", *op.cit.*, p.7.

³¹⁰*Ibid.*

³¹¹Art. 31.2 PREFII.

³¹²PÉREZ-LEÓN ACEVEDO, J.P.; "Las Reparaciones en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos, Derecho internacional Humanitario y Derecho Penal Internacional", *American University International Law Review*, 1 (23), 2008, pp. 7-49, p. 27-31.

³¹³Resolució 60/147 de l'AGNU, "Principis i directrius bàsiques sobre el dret de les víctimes de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans i de violacions greus del dret internacional humanitari a interposar recursos per obtenir reparacions," 16 de desembre del 2005, Annex.

I l'altra via és la de la protecció diplomàtica quan es compleixin els requisits³¹⁴.

Finalment, els danys morals infringits a l'Estat que poden trobar reparació mitjançant la satisfacció, l'article 37 PREFII exposa que "pot consistir en accions com el reconeixement de la violació, una disculpa formal o alguna modalitat adequada³¹⁵". La satisfacció s'utilitza quan l'il·lícit internacional de l'Estat agressor ha vulnerat el prestigi, l'honor o el respecte de l'Estat lesionat³¹⁶. En el cas dels drons, no s'ha lesionat cap d'aquestes percepcions però sí que han provocat certa frustració i ressentiment a escala institucional i aquest mal estar és molt complicat de rescabalar³¹⁷. Quan s'ha produït una operació armada com és un atac amb drons que ja s'ha vist que pot perdurar en el temps, és difícil que amb una disculpa o un reconeixement públic dels fets per part de l'Estat agressor, l'Estat lesionat se senti plenament satisfet.

Per acabar, tal com s'ha dir amb anterioritat en relació amb la responsabilitat que pot tenir l'Estat col·laborador, el fet que aquest només hagi de respondre pels actes que ha comès i no per la totalitat del fet il·lícit també es tradueix en la reparació havent d'indemnitzar només pels perjudicis que van causar la seva complicitat i no la totalitat de l'il·lícit³¹⁸.

3.3.3. El cessament dels actes il·lícits executats amb drons i l'obligació del compliment futur de les normes vulnerades

Per posar fi a la investigació sobre els atacs amb drons armats, s'han d'estudiar els últims aspectes de la responsabilitat internacional: el cessament dels actes il·lícits executats amb drons i l'obligació del compliment futur de les normes vulnerades.

En primer lloc, s'ha de posar atenció a la primera d'aquestes qüestions. Doncs, l'article 30 PREFII, "obliga a l'Estat responsable del fet internacionalment il·lícit a posar fi a la conducta il·lícita si aquesta continua³¹⁹ i a oferir seguretats i garanties adequades de no repetició si les circumstàncies ho exigeixen³²⁰". Des del punt de vista doctrinal³²¹, aquestes dues obligacions derivades de la principal, no són controvertides, donat que l'obligació de cessament és un

³¹⁴ MOLTENI, A.; "La Responsabilidad Internacional del Estado", *Lecciones y ensayos*, 26, 1964, pp. 43-63, p.58.

³¹⁵ Art. 37 PREFII.

³¹⁶ GÓMEZ-ROBLEDO VERDUZCO, A.; "Aspectos de la reparación en...", *op.cit.*, p.188.

³¹⁷ ANDERSON, K.; "The case for drones...", *op. cit.*, p. 19.

³¹⁸ COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho...*, *op.cit.*, p. 71.

³¹⁹ Art.30.a) PREFII.

³²⁰ Art.30.b) PREFII.

³²¹ PAGLIARI, A.S.; "Reflexiones sobre la fragmentación del derecho internacional. Aplicación y efectos", *Ars Boni et Aequi*, 5, 2009, pp. 11-38, p.24.

principi general de Dret Internacional³²². Per tant, tenint clara el contingut de l'obligació, és necessari aplicar aquestes normes en el cas drons.

Pel que fa en posar fi a la conducta il·lícita si aquesta continua, cal determinar quines les conductes exactes que s'haurien de cessar. Per tant, el primer que hauria de fer l'Estat incomplidor hauria d'abstenir-se de cometre actes d'agressió, contraris a l'article 2 de la Carta. Llavors, si fos el cas, hauria de deixar d'utilitzar avions no tripulats que a conseqüència dels errors tecnològics no garantissin el compliment de totes les normes de Dret Internacional Humanitari que s'han vist en el treball. I finalment, hauria d'acabar la pràctica de *targeted killings* o *signature strikes* amb drons armats.

Aleshores, amb relació a l'oferiment, si escau, de seguretats i garanties adequades de no repetició; pot ser necessària la seva implantació. S'ha vist que s'han vulnerat amb gravetat normes imperatives de Dret Internacional establert a la CNU i altres normes de DIH i DIDH i es podria considerar, doncs, que la reparació del dany no és una mesura suficient en aquest cas. Per aquest motiu, s'ha de tenir una garantia que aquests fets no es repetiran. I això és el que va decidir el TIJ en el *Cas LaGrand* quan els Estats Units va proposar-li les disculpes com a mitjà de reparació per l'execució de dos nacionals alemanys, i el Tribunal va considerar que aquesta mesura no era suficient perquè es trobaven davant d'una violació greu de Dret Internacional³²³. Aleshores en el cas dels drons, en haver existit també violacions greus de normes internacionals, seria convenient que l'Estat agressor prengués alguna mesura en el seu àmbit-legislatiu institucional per evitar que els fets es tornin a repetir.

Finalment, quant al compliment ulterior de la norma, l'article 29 PREFII exposa que les "conseqüències jurídiques del fet internacionalment il·lícit no afecten la continuïtat del deure de l'Estat responsable de complir amb l'obligació de dret internacional³²⁴. Això significa, doncs, que l'Estat responsable després de procedir a la reparació del dany i d'imposar les garanties adequades per evitar tornar a caure en un il·lícit internacional, si vol continuar utilitzant drons armats; haurà de complir amb totes i cadascuna de les obligacions internacionals que li pertoquen.

³²²CRAWFORD, J; "Artículos sobre responsabilidad del Estado por hechos internacionalmente ilícitos", *United Nations Audiovisual Library of International Law*, pp.1-12, p.6.

³²³Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 27 juny de 2001. Assumpte, "LaGrand" 27 de juny de 2001 (Alemanya v Estats Units d'Amèrica), *par.* 117 a 127.

³²⁴Art. 29 PREFII.

CONCLUSIONS

PRIMERA

L'assumpte de les operacions armades mitjançant avions no tripulats és un tema complicat, ja que tenen una complexitat tecnològica molt gran, és un tema molt controvertit i tot i que els atacs amb drons armats es porten executant durant un temps, la seva proliferació ha convertit a aquesta pràctica com a innovadora. A més a més, afecta a diverses branques del Dret Internacional com són el Dret Internacional establert a la Carta de Nacions Unides, al Dret Internacional Humanitari i al Dret Internacional dels Drets Humans.

Amb l'anàlisi s'ha comprovat que existeix una clara diferència entre les operacions amb drons armats executades amb consentiment de l'Estat receptor dels atacs i les operacions sense aquest consentiment. Doncs, s'ha pogut observar que quan es produeixen atacs amb drons amb autorització, no es genera cap mena de responsabilitat internacional des del punt de vista del Dret internacional establert a la CNU perquè no és contrari ni el principi de prohibició de l'ús de la força ni al principi d'integritat territorial. L'única manera que pot existir responsabilitat internacional per aquest Estat és en el cas en què es vulnerin normes de Dret Internacional Humanitari o Drets Humans. En canvi, quan són atacs amb drons armats sense que l'Estat receptor dels atacs hagi donat el seu consentiment, a més de la vulneració de normes de DIH i DUDH, també existeix una vulneració de normes de Dret Internacional establert a la CNU, en ser actes d'agressió.

SEGONA

Es confirma que existeix una norma consuetudinària que fonamenta els atacs amb drons armats quan existeix consentiment de l'Estat receptor dels atacs o quan es pot aplicar el dret a la legítima defensa de l'article 51 CNU. Doncs, l'anàlisi de la pràctica estatal d'atacs amb drons armats, quan s'utilitzen aquests dispositius sense cometre un acte d'agressió, són acceptats de forma general per la comunitat internacional.

En aquest context, s'afirma per tant, que no totes les operacions amb drons armats generen responsabilitat internacional més enllà de les vulneracions que s'han pogut cometre de Dret Internacional Humanitari i de Drets Humans. Només aquelles en què no existeix cap autorització de l'Estat receptor dels atacs armats i que no es pugui exercir el dret a la legítima defensa

TERCERA

S'afirma que les operacions amb drons armats que no compten amb l'autorització de l'Estat receptor i sense que es pugui aplicar el dret a la legítima defensa, es comet una violació molt greu de Dret Internacional. Els atacs amb drons armats sense el consentiment vulnera els principis de prohibició de la l'ús de la força i el principi d'integritat territorial reconeguts explícitament com a imperatives o *de ius cogens* en instruments internacionals com la Resolució 2625 de l'AGNU. Aquests actes d'agressió són una violació greu de Dret Internacional, ja que existeix una intenció clara de vulneració de les normes, s'atempta contra l'objectiu d'aquestes i a més comporta unes conseqüències molt costoses per la comunitat internacional en tractar-se de normes imperatives. Els requisits acumulatius que l'article 43 del Projecte sobre Responsabilitat d'Estats de la CDI es compleixen en aquest supòsit.

Tanmateix, la gravetat de la vulneració de la norma només pot atribuir-se als actes d'agressió, ja que pel que fa a la vulneració d'altres normes de Dret Internacional, en especial a les normes de Dret Internacional Humanitari, la violació no assoleix els llindars de gravetat requerits.

S'ha vist que en l'actualitat existeix una discussió entre els membres de la comunitat internacional sobre el possible caràcter del DIH . De fet, el Tribunal Internacional de Justícia en el *Cas sobre la legalitat de l'amenaça i l'ús d'armes nuclears*, va afirmar de manera implícita que el Dret Internacional Humanitari forma part del *jus cogens*. Al ser doncs una opinió consultiva i per tant vinculant per la comunitat internacional sense dubte que ho són en el context de les armes nuclears. Però des del punt de vista dels efectes, resulta realment complicat assimilar el cas dels drons a les armes nuclears. En altres paraules, els efectes que provoquen les armes nuclears no són equiparables als que causen els avions no tripulats. És cert que els atacs amb UAV causen la mort de civils i provoquen altra classe de danys materials però els perjudicis que poden causar les armes nuclears són infinitament superiors que els dels drons. I per tant, possiblement es vulneri una norma imperativa però aquesta vulneració no es pugui caracteritzar com a extremadament greus. .

QUARTA

S'afirma que els atacs amb drons armats vulneren el principi de distinció quan els atacs s'executen contra persones que no participen directament en les hostilitats. El principi de distinció consisteix en el marc d'un conflicte armat i amb la mesura del que sigui possible, en diferenciar els combatents i els no combatents. Aleshores, malgrat la precisió inicial que puguin tenir els drons, la pràctica estatal de drons armats ha demostrat que no es distingeix amb prou exactitud quan en un atac amb aquests dispositius s'executa contra un civil o contra un combatent. El període de latència del dron dificulta que els atacs puguin ser tan precisos com

haurien de ser i l'omissió per part dels Estats de no posar-hi remei a aquests problemes tècnics comporten una vulneració clara del principi de distinció.

Ara bé, és essencial mencionar que el principi de distinció només surt vulnerat quan no es distingeixen amb prou cura els combatents i els civils. Si es tracten de persones que participen directament en les hostilitats i són part del conflicte, els atacs amb drons armats dins de l'àrea conflictiva contra aquestes persones, no suposaria cap vulneració d'aquest principi.

CINQUENA

Es confirma que els atacs amb drons són contraris al principi de precaució. Amb la pràctica estatal dels atacs amb drons armats, s'ha confirmat que les operacions amb aquests dispositius no són respectuosos amb aquest principi de Dret Internacional Humanitari. Tot i tenir, segons alguns, una precisió mil·limètrica que permet evitar o reduir el mínim de nombres de baixes civils, s'ha vist que a causa de la intenció clara dels Estats executors dels atacs en no voler arreglar els errors tecnològics, no es porten a terme les mesures necessàries per evitar danys col·laterals i per tant, el principi surt vulnerat.

SISENA

Es confirma que els atacs amb drons armats són contraris al principi de proporcionalitat. Des del punta de vista del Dret Internacional Humanitari, l'objectiu del principi de proporcionalitat és preservar la vida dels civils utilitzant mitjans de guerra que siguin precisos i adequats amb relació a la situació. Doncs, s'ha pogut observar amb la pràctica estatal amb drons armats que els drons no són tan precisos com haurien de ser a causa dels errors tecnològics que tenen. A més a més, el nombre d'atacs amb drons armats que els Estats porten a terme no són adequats des de la perspectiva del principi de proporcionalitat perquè en la majoria d'aquestes operacions han existit més morts de civils que atacs efectuats.

Per tant, tot i que el principi de proporcionalitat és un concepte jurídic indeterminat que sembla que es deixa a l'arbitri dels Estats, els atacs amb drons armats no respecten aquest principi i per tant, existeix responsabilitat internacional.

SETENA

Es confirma que els danys psicològics causats pels drons armats han de ser considerats com a danys innecessaris segons l'article 35 del PAI sempre que els atacs amb drons armats siguin reiterats en el temps. S'ha vist que un dron, no està específicament fabricat per causar danys innecessaris.

Però la pràctica estatal d'atacs amb drons armats ha demostrat que en determinades situacions els UAV poden causar danys psicològics acompanyats d'altres tipus de danys físics. Aquestes circumstàncies es produeixen quan en un territori determinat, un Estat executa operacions amb drons durant molt temps. L'exemple paradigmàtic és el cas del Pakistan on existeix una gran part de la població que pateix aquesta classe de danys perquè els Estats Units porta executant atacs amb drons armats des de fa setze anys.

El *quid* de la qüestió dels danys psicològics, és la intencionalitat d'aquesta repetició. Al Capítol 2, s'ha vist en casos com el Pakistan o la Franja de Gaza, que els Estats perpetuadors d'aquests atacs tot i saber l'existència d'aquests danys continuen executant atacs amb drons. De manera, que aquesta intencionalitat és la que provoca que es pugui inferir que els drons armats siguin armes específicament creades per crear danys gratuïts i que no aporten cap mena d'avantatge militar pels Estats que els executa, segons la definició d'aquests tipus de danys que dona el TIJ, en el *Cas sobre la legalitat de l'amenaça i l'ús d'armes nuclears*.

Evidentment, tant com s'ha exposat amb anterioritat, els danys que poden causar les armes nuclears no són comparables amb aquests danys psíquics causats pels drons armats. En aquest sentit, en el *Cas sobre la legalitat de l'amenaça i l'ús d'armes nuclears* existeix una discussió sobre si la prohibició d'armes que provoquen danys innecessaris és o no una norma imperativa. Discussió que en el cas dels drons no pot excloure el fet que els danys psicològics causats per l'ús reiterat de drons armats, compleixin amb la definició de l'article 35 PAI.

VUITENA

Es confirma que els *targeted killings* i els *signature strikes* són execucions extrajudicials contràries als Drets Humans i que per tant, la seva pràctica genera responsabilitat internacional. En primer lloc, s'ha demostrat que existeix una clara premeditació per part dels Estats a l'hora d'executar atacs amb drons armats perquè d'alguna manera o una altra, els Estats han decidit amb anterioritat a quines persones s'havien d'assassinar. I en segon lloc, aquestes execucions s'han portat a terme sense que existeixi un judici just pels objectius dels atacs.

A més a més, és important mencionar que Estats com França, Rússia i la Xina han condemnat les execucions extrajudicials amb drons en el cas de Qasem Soleimani i això significa que aquesta pràctica no està admesa per la comunitat internacional.

La pràctica de *targeted killings* i de *signature strikes*, comporten un dilema moral molt interessant pel que fa a la lluita contra el terrorisme. El fet que els Estats utilitzin un dispositiu d'alta tecnologia per assassinar a sospitosos de pertànyer a organitzacions terroristes, en lloc

d'intentar cooperar institucionalment entre ells per vèncer al terrorisme internacional, és molt preocupant i contrari a l'esperit de la Declaració Universal dels Drets Humans.

NOVENA

Es descarta que la venda de drons comporti per ella mateixa complicitat en l'execució d'un acte internacionalment il·lícit. La realitat és que actualment és molt complicat establir un control per la venda d'armes i més en el cas dels drons, on cada dia més Estats fabriquen i venen *UAV*. Això dificulta el fet que pugui haver-hi alguna il·licitud en aquestes transaccions d'acord amb el TICA. Doncs, tenint-ho en compte, els requisits que imposa l'article 7.2. del Tractat Internacional sobre el Comerç d'Armes en relació amb els drons, és difícil que es puguin complir.

En relació amb el primer requisit, sempre que no hi hagi hagut i demostrat alguna classe de comunicació entre l'Estat importador i l'Estat exportador que confirmi la complicitat, l'Estat que ven el dron no té cap certesa de l'ús il·lícit que en farà l'Estat que el compra. És cert que a causa del procediment d'avaluació que exigeix l'article 7 del TICA, existeix la possibilitat que l'Estat importador pugui pensar que se'n farà un mal ús però no va més enllà d'aquesta possibilitat i el Projecte exigeix que realment es coneguin les intencions de l'Estat importador. I llavors, quan el segon requisit, aquest només es podria complir en aquells atacs amb drons armats que fossin contraris al Dret Internacional.

De tal manera, que els atacs amb drons armats, *per se*, no generen responsabilitat per complicitat.

DESENA

No s'ha pogut comprovar que el fet que un Estat atorgui el seu consentiment a un altre Estat per executar atacs amb drons armats en el seu territori generi responsabilitat internacional per l'Estat receptor dels atacs. Partint de la idea que l'única part de responsabilitat que podria tenir l'Estat que autoritza els atacs amb drons armats sobre el seu territori només és en relació amb les vulneracions de DIH i DIDH; doncs, el fet que no s'exigeixi la publicitat del consentiment de l'Estat receptor dels atacs, ni l'abast de l'autorització, és gairebé impossible saber el grau d'implicació que té l'Estat que atorga el consentiment.

A més a més, s'ha comprovat amb el *Cas del Genocidi de Bòsnia* que, generalment, no existeix responsabilitat internacional per l'Estat que atorga el consentiment al no ser admesa la complicitat per omissió.

ONZENA

La legítima defensa és l'única causa d'exoneració de responsabilitat internacional aplicable als atacs amb drons. La major il·legalitat que les operacions amb drons armats pot causar des del punt de vista del Dret Internacional, és cometre un acte d'agressió.

Aquest, acte d'agressió al ser una vulneració dels principis de prohibició de l'ús de la força i el principi d'integritat territorial, comporta responsabilitat internacional per l'Estat executor dels atacs. Aleshores, l'única causa excloent de la il·licitud dels actes comesos i per tant, de la responsabilitat internacional és amb la legítima defensa, sempre que es compleixin determinats requisits. Ara bé, l'article 51 CNU no és aplicable en tots els casos.

La lectura per part de la comunitat internacional de la pràctica estatal d'atacs amb drons armats han demostrat que no es poden justificar aquests atacs contra actors no estatals. En aquestes pràctiques, es pot comprovar que els Estats que han executat els atacs han intentat justificar les seves accions amb la legítima defensa en base a un atac armat previ per part d'actors no estatals, considerant així lícites les operacions amb drons. Al llarg de la investigació, s'ha comprovat que l'article 51 CNU no reconeix expressament el dret a la legítima defensa contra actors no estatals i que l'única manera que pugui existir, és en el cas en què existís alguna mena de control efectiu del territori i això no s'ha produït en cap moment.

De manera que, la legítima defensa contra Estats és l'única causa d'exoneració de la responsabilitat internacional pel cas dels drons.

DOTZENA

Es descarten a les contramesures com a resposta efectiva als atacs amb drons armats que són il·lícits. La pràctica estatal dels atacs amb drons, ha confirmat que les contramesures no es poden aplicar en el supòsit dels drons. En totes les operacions amb drons armats que s'han vist, els Estats executors dels atacs són grans potències mundials, com poden ser els Estats Units i el Regne Unit, ambdós membres permanents del CSNU i Israel, un gran aliat dels Estats Units. I en canvi, els Estats receptors dels atacs com el Pakistan o Síria, es tracten d'Estats caracteritzats per una gran inestabilitat política, econòmica i social.

Per aquest motiu, tot i que existeix la possibilitat d'aplicar-les, a la pràctica és pràcticament impossible que siguin efectives.

TREZENA

Es descarta a la satisfacció com a mètode de reparació pels danys causats pels atacs amb drons armats. La reparació dels danys per satisfacció podria estar relacionada amb el tema de la falta

de transparència. Al llarg de la investigació, s'ha vist que els Estats que utilitzen avions no tripulats solen ocultar les xifres exactes de civils morts i ferits, així com altres pràctiques com els *targeted killings* o els *signature strikes*. Aleshores, és cert que un reconeixement dels fets per part de l'Estat executor dels atacs amb drons on especifiqués el nombre exacte de víctimes, seria positiu per la comunitat internacional i potser ajudaria a apropar a les parts. Però en cap cas això comportaria la satisfacció de l'Estat receptor dels atacs.

D'aquesta manera, es confirma que l'únic mètode de reparació efectiu pel cas dels drons armats és la indemnització. I és que l'única manera de reparar els danys materials i morals causats pels atacs amb drons és rescabament a l'Estat receptor dels atacs perquè aquest pugui reconstruir els danys dels edificis i les infraestructures i en la mesura del que sigui possible, a les víctimes i als seus familiars.

BIBLIOGRAFIA

Referències documentals

Documents institucionals

A. Assemblea General de Nacions Unides

- Resolució 2625 (XXV) de l'AGNU, "Principis de Dret Internacional referents a les relacions d'amistat i a la cooperació entre els Estats amb conformitat amb la Carta de Nacions Unides", 24 d'octubre de 1970.
- Resolució 3314 (XXIX) de l'AGNU, "Definició d'acte d'agressió", 14 de desembre de 1974.
- Resolució 56/83 de l'AGNU "Responsabilitat de l'Estat pels fets internacionalment il·lícits", 28 de gener del 2002.
- Resolució 59/31 de l'AGNU, "Arranjament pacífic de la qüestió de Palestina", 1 de desembre del 2004.
- Resolució 60/147 de l'AGNU, "Principis i directrius bàsiques sobre el dret de les víctimes de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans i de violacions greus del dret internacional humanitari a interposar recursos per obtenir reparacions", 16 de desembre del 2005.
- Resolució 61/25 de l'AGNU, "Arranjament pacífic de la qüestió de Palestina", 2 de març del 2007.
- Resolució 67/19 de l'AGNU, "Estatut de Palestina de les Nacions Unides", 26 de novembre del 2012.
- Resolució 25/22 de l'AGNU, "Utilització d'aeronaus dirigides per control remot o drons armats en operacions antiterroristes o militars de conformitat amb el Dret Internacional, inclosos el Dret Internacional Humanitari i el Dret Internacional dels Drets Humans", 24 de març del 2014.

B. Consell de Drets Humans de Nacions Unides

- Resolució 35/15 del Consell de Drets Humans de Nacions Unides, "Mandat del Relator Especial sobre les execucions extrajudicials, sumàries o arbitràries", de 22 de juny del 2017.

C. Consell de Seguretat de Nacions Unides

- Resolució 1322 (2000) del CSNU relativa a la situació d'Orient Mitjà inclosa la qüestió Palestina.

- Resolució 1368 (2001) del CSNU relativa a les amenaces a la pau i seguretat internacionals creades per actes terrorisme.
- Resolució 1373 (2001) del CSNU relativa a les amenaces a la pau i a la seguretat internacionals creades per actes de terrorisme de 28 de setembre de 2001.
- Resolució 1973 (2011) del CSNU relativa a la situació a Líbia.
- Resolució 2249 (2015) del CSNU relativa a les amenaces a la pau i seguretat internacionals causades per actes terroristes.
- Resolució 2334 (2016) del CSNU relativa la situació d'Orient Mitjà inclosa la qüestió Palestina de 23 de desembre de 2016.

D. Organització per la Seguretat i la Cooperació a Europa

- Declaració de la Delegació d'Ucraïna al 831è Bolletí Plenari del Fòrum de cooperació en Seguretat FCS) de la OSCE de 4 d'octubre de 2016.

E. Parlament Europeu

- Resolució PE 2014/ 2567, “Sobre l'ús de drons armats” de 27 de febrer de 2014.
- Resolució PE 2018/2751, “Sobre els sistemes armamentístics autònoms” de 9 de setembre de 2018.

F. UNIDIR

- UNIDIR; “Increasing Transparency, Oversight and Accountability of Armed Unmanned Aerial Vehicles,” *UNIDIR Resources*, 2017, pp.1-40.

Instruments internacionals

A. Tractats

- Carta de Nacions Unides, firmada el 26 de juny de 1945 a San Francisco. Entrada en vigor el 24 d'octubre de 1945.
- Declaració Universal dels Drets Humans adoptada i proclamada per l'Assemblea General de Nacions Unides en la Resolució 217 A (III) de 10 desembre de 1948. Ratificada el 10 de desembre de 1948.
- Conveni de Ginebra per alleugerir la sort que tenen els ferits i els malalts de les forces armades en campanya (Conveni I) aprovat el 12 d'agost de 1949 a Ginebra. Entrat en vigor el 21 d'octubre de 1950.
- Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics, adoptat i obert a la firma, ratificació i adhesió per l'Assemblea General de Nacions Unides en la Resolució 2200 A (XXI) de 16 de desembre de 1966. Entrat en vigor el 23 de març de 1976.

- Convenció de Viena sobre el Dret dels Tractats Internacionals, subscripta el 23 de maig de 1969 a Viena. Entrada en vigor el 27 de gener de 1980.
- Protocol Addicional als Convenis de Ginebra de 12 d'agost de 1949 relatiu a la Protecció de les Víctimes de Conflictes Armats Internacionals (Protocol I), aprovat el 8 de juny de 1977 per la Conferència Diplomàtica sobre Reafirmació i el Desenvolupament Internacional Humanitari Aplicable als Conflictes Armats. Entrat en vigor el 7 de desembre de 1978.
- Protocol Addicional als Convenis de Ginebra de 12 d'agost de 1949 relatiu a la Protecció de les Víctimes dels Conflictes Armats Sense Caràcter Internacional (Protocol II), aprovat el 8 de juny de 1977 per la Conferència Diplomàtica sobre Reafirmació i el Desenvolupament Internacional Humanitari Aplicable als Conflictes Armats. Entrat en vigor el 7 de desembre de 1978.
- Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats, celebrada el 10 d'octubre de 1980 a Ginebra. Entrada en vigor el 2 de desembre de 1983.
- Protocol Addicional a la Convenció prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats de 10 d'octubre de 1980 (Protocol III sobre l'ús d'armes incendiàries), aprovat el 10 d'octubre de 1980 a Ginebra. Entrat en vigor el 2 de desembre de 1983.
- Protocol Addicional a la Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats de 10 d'octubre de 1980 (Protocol IV sobre armes làser), aprovat el 13 d'octubre de 1995 a Viena. Entrat en vigor el 30 de juliol de 1998.
- Protocol Addicional a la Convenció sobre prohibicions o restriccions de l'ús de certes armes convencionals que puguin considerar-se excessivament nocives o d'efectes indiscriminats de 10 d'octubre de 1980 (Protocol II sobre prohibicions o restriccions de l'ús de mines, armes trampa i altres artefactes), aprovat el 3 de maig de 1996 a Ginebra. Entrat en vigor el 3 de desembre de 1998.
- Tractat Internacional sobre el Comerç d'Armes, aprovat a la Conferència Final de les Nacions Unides sobre el Tractat Internacional sobre el Comerç d'armes, de 2 d'abril del 2013. Entrat en vigor el 24 de desembre del 2014.

Instruments no internacionals

- Espanya. Llei 18/2014 de 15 d'octubre d'aviació civil de sistemes d'aeronaus pilotades de forma remota de manera segura i sostenible. Boletín Oficial del Estado (BOE), 17 d'octubre del 2014, núm. 250.

Informes no governamentals

A. Amnistia Internacional

- AMNISTIA INTERNACIONAL; *“Will I be Next”: US Drone Strikes in Pakistan*. Londres, Amnesty International Publications, 2013.
- AMNISTIA INTERNACIONAL.; “United Kingdom: civil society fights opacity” a GOXHO, D.; KLINGENBERG, L; CVIJC, S. (cords.); *Armed Drones in Europe*. Londres, Ros Taylor, 2019.

B. Creu Roja

- COMITÈ INTERNACIONAL DE LA CREU ROJA; *El Glosario de Derecho Internacional Humanitario (DIH) para los profesionales de los medios de comunicación*. Ginebra, Comitè Internacional de la Creu Roja, 2016.
- INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS; *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. Ginebra, Yves Sandoz, Christophe Swinarski i Bruno Zimmermann, 1987.

C. Altres

- DEPARTAMENT FEDERAL D'ASSUMPTES EXTERIORS DE LA DFEA; *El ABC del Derecho internacional Humanitario*. Ginebra, Departament Federal d'Assumptes Exteriors de la DEFA, 2004.
- DRONE WARS; UK, *Israel's drone wars: an update: “Precise” strikes: fractured bodies, fractures lives*. Oxford, Drone Wars UK, 2019.
- INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS AND CONFLICT RESOLUTION CLINIC; *Living Under Drones*. Stanford i Nova York, NYU School of Law i Stanford Law School, 2012.
- WAR ON WANT; *Killer drones: UK complicity in Israel's crimes against the Palestian people*, Londres, War on Want, 2013.

Referències jurisprudencials

Tribunal Internacional d'Arbitratge

- Laude arbitral del Tribunal Internacional d'Arbitratge, de 30 d'abril de 1990. Assumpte “Rainbow Warrior” (Nova Zelanda v França), *par.* 2. a).

Tribunal Internacional de Justícia

- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 9 d'abril de 1949. Assumpte “Canal de Corfú” (Regne Unit v Albània), p.7,9.
- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 20 de desembre de 1974. Assumpte “Assajos Nuclears” (Austràlia v França), *par.* 42 a 60.
- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 24 de maig de 1980. Assumpte “Personal diplomàtic i consular dels Estats Units a Teheran” (Estats Units d'Amèrica v Iran), *par.* 56 a 68 i 90 a 92.
- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 27 de juny de 1986. Assumpte “Activitats Militars i paramilitars a Nicaragua i contra Nicaragua” (Nicaragua v Estats Units d'Amèrica), *par.* 187 a 201.
- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 8 de juliol de 1996. Assumpte “Legalitat de l'amenaça o l'ús d'armes nuclears” (Opinió consultiva), *par.* 74 a 87.
- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 27 juny de 2001. Assumpte “LaGrand” 27 de juny de 2001 (Alemanya v Estats Units d'Amèrica), *par.* 117 a 127.
- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 9 de juliol del 2004. Assumpte, “Conseqüències Jurídiques de la construcció d'un mur en el territori palestí ocupat” (Opinió consultiva), *par.* 115 a 122.
- Sentència del Tribunal Internacional de Justícia, de 26 de febrer de 2007. Assumpte, “Aplicació de la Convenció per la Prevenció i la Sanció del delicte de genocidi” (Bòsnia i Hercegovina v Sèrbia i Montenegro), *par.* 428 a 438.

Tribunal Permanent de Justícia Internacional

- Sentència del Tribunal Permanent Internacional de Justícia , de 13 de setembre de 1928. Assumpte “Fàbrica de Chorzow” (Alemanya v Polònia), p.20, 47.

Referències doctrinals

Monografies i obres generals

- ALL-PARTY GROUP ON DRONES; *The UK's Use of Armed Drones: Working with Partner*. Londres. All Party Group Parliamentary Group on Drones Inquiry Report, 2018.
- COMISSIÓ DE DRET INTERNACIONAL; *Anuario de la Comisión de Derecho Internacional: Informe de la Comisión a la Asamblea General sobre la labor realizada en su quincuagésimo período de sesiones*. Ginebra i Nova York, Naciones Unidas, 2007.
- COMISSIÓ NACIONAL D'INVESTIGACIÓ DELS ESTATS UNITS; *11-S: El Informe. Extracto del informe final de los atentados terroristas contra Estados Unidos*. Barcelona, Paidós, 2005.
- FAHLSTROM, GERIN, P.; JAMES, GLEASON, T.; *Introduction to UAV Systems: 4th Edition. (Aerospace Series)*. Nova Jersey, John Wiley & Sons, 2012.
- MELZER, N.; *International Humanitarian Law*. Ginebra, International Committee of the Red Cross, 2016.
- RAFIGHDOUST, H.; *The Right of Self-Defence Against Cyber Attacks by States and Non-State Actors*. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2018.
- SALMÓN, E.; *Introducción al Derecho Internacional Humanitario*. Lima, Comité Internacional de la Cruz Roja, 2012.

Articles i col·laboracions en obres col·lectives

- ABELLÁN AGUILAR, T.; “Recordar lo inolvidable. El 11-S. Instantes de verdad sin instantáneas de realidad”, *Universidad de Murcia*, 23, 2014, pp. 2097-232.
- ACOSTA LÓPEZ, J.I.; DUQUE VALLEJO, A.M.; “Declaración universal de Derechos Humanos. ¿Norma de Ius Cogens?”, *International Law: Revista Colombiana de derecho internacional*, 12, 2008, pp. 13-34.
- AMBROSIA, V.G.; HINKLEY, E.A.; WATTS, A.C.; “Unmanned Aircraft Systems in Remote Sensing and Scientific Research: Classification and Considerations of Use”, *Remote Sensing*, 4, 2012, pp. 1671-1691.
- AHMAD QURESHI, W.; “The Legality and Conduct of Drone Attacks”, *Notre Dame Journal of International & Comparative Law*, 2 (7), 2007, pp. 90-106.
- AKANDE, D. ; CHENGETA, T. ; HEYNS, C. ; HILL-CAWTHORNE, L.; “The International Law Framework Regulating the use of armed drones” , *International and Comparative Law Quarterly*, 4 (65) ,2016, pp. 791-827.

- ÁLVAREZ-OSSORIO, I.; “El Gobierno de Hamas: crónica de un fracaso anunciado” , *Hesperia, culturas del Mediterráneo*, 856,2007, pp. 71-86.
- ANDERSON, K.; “The case for drones”, *Washington College of law Research Paper*, 2014-12,2013, pp.14-23.
- AMIN AYUB, Z.; AZMI, R.; HUSSEIN JASSAM,T.;“ The Right to Compensation for Victims of Armed Conflicts”, *IOSR Journal of Humanities*, 5 (21), 2016, pp. 86-94.
- ARTEAGA BOTELLO, N.; “Política y verticalidad: drones, territorio y población en América Latina”, *Región y Sociedad*, 65, 2018, pp. 263-292, p. 264.
- BARRIA, J.A.; “Las contramedidas en el derecho internacional contemporáneo”, *Agenda Internacional*, 3 (1), 1995, pp.101-108.
- BECERRA BECERRA, Z.L.; “La obligación de reparar como principio del derecho internacional” , *Revista Jurídica de la Universidad de León*, 3, 2016, pp. 83-91.
- BROOKS, R.; “Drones and the International Rule of Law”, *Georgetown University Law Center*, 2013, pp. 83-103.
- BORGIO, L;“Una aproximación al conflicto árabe-israelí”, *Thémis*, pp. 45-49.
- BYMAN, D.; “Do Targeted Killings Work?”, *Foreign Affairs*, 2 (25), 2006, pp. 95-111.
- BYRNE, M.; “Consent and the use of force: an examination of intervention by invitation as a basis for US drone strikes in Pakistan, Somalia and Yemen”, *Journal on the Use of Force and International Law*, 1 (3), 2016, pp. 97-125.
- CASEY-MASLEN, S.; “¿ La caja de Pandora? Ataque con drones: perspectiva desde el *jus ad bellum*, el *jus in bello* y el derecho internacional de los derechos humanos”, *International Review of the Red Cross*, 886,2012, pp.61-92.
- CRAWFORD, J; “Artículos sobre responsabilidad del Estado por hechos internacionalmente ilícitos”, *United Nations Audiovisual Library of International Law*, pp.1-12.
- CRAWFORD, J.; OLLESON, S.; “The Nature and Forms of International Responsibility” a PARLETT, K. (coord.); *The Law of International Responsibility*. Oxford, Oxford Commentaries on International Law, 2010, pp. 445-4470.
- CASTRO TORRES, J.I.; “Qassem Soleimani; el líder al otro lado de la colina”, *Revista del Instituto Español de estudios estratégicos (IEE)*, 33, 2019, pp. 1-21.
- COCCHINI, A.; “Intentando definir la legítima defensa “preventiva””, *Anuario Español de Derecho Internacional*, (34), 2018, pp. 499-524.
- DÍAZ CÁCEDA, J.; “La responsabilidad internacional de los Estados: base para la defensa de los derechos humanos”, *Revista de la Facultad de Derecho, Pontificia Universidad Católica del Perú*, 61, 2008, pp. 249-272.

- ESTUPIÑÁN SILVA, R.; “La responsabilidad estatal por violaciones graves del DIDH y del DIH en el sistema de Naciones Unidas”, *Criterio Jurídico Garantista*, 5,2011, pp. 88-111.
- FERNÁNDEZ-LOZANO, J.; GUTIÉRREZ ALONSO, G.; “Aplicaciones geológicas de los drones”, *Revista de la Sociedad Geológica de España*, 1 (29), pp.89-105.
- FUENTE COBO, I.; “Lo que las últimas intervenciones nos han enseñado”, *Ejército de Tierra Español*, 856,2012, pp. 30-38.
- GEIF, R.; LAHMAN, H.; “Freedom and security in cyberspace: shifting the focus away from military responses towards non-forcible countermeasures and collective threat-prevention” a ZIOŁOWSKI, K. (coord.); *Peacetime Regime for State Activities in Cyberspace*. Tallin. NATO CCD DOE Publications, 2013, pp. 621-657.
- GÓMEZ, F.;“Algunas Reflexiones acerca del uso de los drones en la lucha contra el terrorismo” a PIGRAU, A. (coord.); *El arma de moda: impacto del uso de drones en las relaciones Internacionales y el derecho internacional contemporáneo*. Barcelona, Institut Català Internacional Per la Pau, 2014, pp. 189-205.
- GÓMEZ IZA, F.; “Los ataques armados con drones en derecho internacional”, *Revista Española de Derecho Internacional*, 1 (67), 2015, pp.61-92.
- GÓMEZ-ROBLEDO VERDUZCO, A.; “Aspectos de la reparación en Derecho Internacional” a GÓMEZ-ROBLEDO VERDUZCO, A; *Temas selectos de derecho internacional*. Ciutat De Mèxic, Universidad Nacional Autónoma de México, 2003, pp. 181-208.
- GÜELL, S.;“La Incidencia del uso de la fuerza letal con drones en los Derechos Humanos y en el Derecho Internacional Humanitario relativo a la protección de la población civil” a PIGRAU, A. (coord.); *El arma de moda: impacto del uso de drones en las relaciones Internacionales y el derecho internacional contemporáneo* Barcelona, Institut Català Internacional per la Pau 2014, pp.189-205.
- GUILLERMINA MEZA, A.; “La Responsabilidad del Estado por Hechos Internacionalmente Ilícitos: la atribución de un comportamiento del estado y el rol de la Corte Internacional de Justicia”, *Revista Electrónica del Instituto de Investigaciones “Ambrosio L. Gloja”*, 5, 2010, pp. 59-75.
- GUTIÉRREZ ESPADA, C.; “El conflicto en Siria (2011-2014) a la luz del derecho internacional y de la (Geo) política”, *Revista UNISCI*, 35, pp. 99-131.
- GUTIÉRREZ ESPADA, C.; ““El Uso de la Fuerza” en los informes del Grupo de Alto Nivel (20049, del Secretario General (2005) y, de Jefes del Estado y de Gobierno (Naciones Unidas, Nueva York, Septiembre de 2005)”, *UNISCI Discussion Papers*, 10, 2006, pp. 75-100.

- CERVELL HORTAL, M.J.; GUTIÉRREZ ESPADA, C.; “Sistemas de armas autónomas, drones y derecho internacional”, *Revista de Instituto español de estudios estratégicos (IEE)*, 2, 2013, pp. 27-57.
- HAFNER, G.; “El derecho a las contramedidas en el proyecto de artículos de la CDI sobre responsabilidad del Estado”, *Revista Electrónica de Estudios Internacionales*, 5, 2002, pp. 1-4.
- HERNÁNDEZ CAMPOS, A.; “Uso de la Fuerza en el Derecho Internacional: aplicación en conflictos internos”, *Agenda Internacional*, 15 (7), 2000, pp. 161-181.
- KARAKASIS, G.; “Framing the enemy’s theory as an equation: the use of military drones and its moral implications in modern warfare”, *Revista Laguna*, 40, 2017, pp. 57-69.
- KLEINSCMIDT, J.; “Drones y el orden legal internacional. Tecnología, estrategia y largas cadenas de acción”, *Colombia Internacional*, 84, 2015, pp. 17-42.
- LANOVOY, V.; “Complicity in an Internationally Wrongful Act”, *SHARES Research Paper*, 38, 2014, pp.1-30.
- LANOVOY, V.; “Responsibility for Complicity in an Internationally Wrongful Act: Revisiting a Structural Norm”, *SHARES Conference*, pp.1-36.
- LÓPEZ DÍAZ, P.; “Principios Fundamentales del Derecho Internacional Humanitario”, *Revista de Marina*, 230, 2009, pp. 230-238.
- MARÍN DELGADO, J.A.; “El uso de drones comerciales como vectores terroristas”, *Revista de Instituto español de estudios estratégicos (IEE)*, 3, 2018, pp. 925-960.
- MARTÍN, M.A.; “La terminación y la suspensión de los tratados Internacionales a título de contramedida”, *Anuario español de derecho internacional*, 15, 1999, pp. 529-546.
- MATO BOUZAS, A.; “Pakistán: entre el retorno de la democracia y el militarismo”, *Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos*, 162, 2004, pp. 1-5.
- MOLTENI, A.; “La Responsabilidad Internacional del estado”, *Lecciones y ensayos*, 26, 1964, pp. 43-63.
- PAGLIARI, A.S.; “Reflexiones sobre la fragmentación del derecho internacional. Aplicación y efectos”, *Ars Boni et Aequi*, 5, 2009, pp. 11-38.
- PALWANKAR, U.; “Medidas que pueden tomar los Estados para cumplir su obligación de hacer respetar el derecho internacional humanitario”, *Revista Internacional de la Cruz de la Roja*, 121 (19), 1994, pp. 10-28.
- PAUNER CHULVI, C.; “El uso emergente de drones civiles en España. Estatuto jurídico e impacto en el derecho a la protección de datos”, *UNED Revista de derecho político*, 95, 2016. pp. 85-115.

- PEJIC, J.; “The Protective of Common Article 3: more than meets the eye”, *International Review of the Red Cross*, 881 (93), 2011, pp. 189-225.
- PÉREZ- LEÓN ACEVEDO, J.P.; “Las Reparaciones en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos, Derecho Internacional Humanitario y Derecho Penal Internacional”, *American University Law Review*, 1 (23), pp.7-49.
- PIRIS LAESPADA, A.; “Los drones: apuntes sobre una nueva arma de la panoplia bélica mundial”, *Anuario CEIPAZ*, 7, 2014-2015, pp. 85-98.
- PRADO PÉREZ, R.E.; “La reconfiguración de los conflictos armados en las relaciones Internacionales: la internacionalización del conflicto en Siria”, *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales*, 224, pp. 187-219.
- QUISPE REMÓN, F.; “Las normas de ius cogens: ausencia de catalogo”, *Anuario Español de Derecho Internacional*, (28), 2012, pp. 143-183.
- REIGELUTH, S.; “Hamas y Hezbolá: Reflejos de la resistencia, retos para la democracia”, *Revista CIDOB d’afers internacionals*, 93-94, 2011, pp. 147-161.
- RODMAN, D.; “Unmanned Aerial Vehicles in the service of Israel Air Force; “The will soar wings like eagles””, *Middle East Review of International Affairs*, 3 (15), 2010, pp. 77-84.
- ROJAS CAMPOS, M.; “Trastorno de estrés postraumático”, *Revista médica de Costa Rica y Centroamérica*, 619, 2016, pp.233-240.
- SASSÓLI, M.; “Autonomous Weapons and International Humanitarian Law: Advantages, Open Technical Questions and Legal Issues to be Clarified”, *International Law Studies*, 90, 2014, pp. 308-340.
- SAURA, J.“Algunas implicaciones del empleo de drones en la perspectiva jurídica internacional” a PIGRAU, A. (coord.); *El arma de moda: impacto del uso de drones en las relaciones Internacionales y el derecho internacional contemporáneo*. Barcelona, Institut Català Internacional per la Pau, 2014, pp.121-137.
- SIMON RUSHBY,R.; “Armed drones and the use of lethal force: New technologies and known challenges”, *CES Derecho*, 1 (8), 2017, pp. 22-47.
- SIXE REINHART, C.; “Drone Warfare and targeted killings in Libya” a SIXE REINHART, C.; *Drones and Targeted Killings in the Middle East and Africa: An Appraisal of American Counterterrorism Policies*. Washington, Lexington Books, 2016, pp. 86-91.
- TAMS, C.J.; “Countermeasures against Multiple Responsible Actors”, *SHARES Research Paper*, 35, 2014, pp. 1-28.
- VALLARTA MARRÓN, J.L.; “El Derecho Inmanente a la Legítima Defensa Individual o Colectiva en caso de ataque armado. ¿Se Justifica una interpretación

extensiva para incluir medidas preventivas y punitivas? Una visión Israelí”, *Anuario Mexicano de Derecho*, (IX), 2009, pp. 69-115.

- WEIZMANN, N.; “Remotely Piloted Aircraft and International Law”, *Hitting the target?* 35, 2012, pp. 33-44.
- ZUSSMAN, A.; ZUSSMAN, N.; “Targeted Killings: Evaluating the Effectiveness of a Counterterrorism Policy”, *Bank of Israel Research Department*, 2005.02,2005, pp. 1-46.

Documents d’opinió

- COMITÈ INTERNACIONAL DE LA CREU ROJA; *¿Cuál es la definición de “conflicto armado internacional” según el derecho internacional humanitario?*, document d’opinió, 2008.
- COMITÈ INTERNACIONAL DE LA CREU ROJA.; *Los Protocolos adicionales a los Convenios de Ginebra de 1949*, Document d’opinió, 2013.
- VAHEDI, K.; *Tensiones entre Irán y Estados Unidos: causas y estrategias*, Document d’opinió, 2019.

Bases de dades i pàgines web

- DIH CONSUECUDINARIO; “Norma 22. Principios de precauciones contra efectos de los ataques”, disponible a; https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/spa/docs/v1_rul_rule22 (darrera consulta: 09.03.2020).
- NACIONS UNIDES; “Guterres llama a reducir la tensión en el Golfo Pérsico tras el asesinato de un general iraní por Estados Unidos”, disponible a; <https://news.un.org/es/story/2020/01/146745> (darrera consulta: 04.05.2020).
- NEW AMERICA; “Drone Strikes in Pakistan”, disponible a; <https://www.newamerica.org/in-depth/americas-counterterrorism-wars/pakistan/>. (darrera consulta: 14.03.2020).
- NEW AMERICA; “Drone Strikes in Yemen”, disponible a; <https://www.newamerica.org/in-depth/americas-counterterrorism-wars/us-targeted-killing-program-yemen/>. (darrera consulta: 14.03.2020).
- JAHANVBANI, N.; “Beyond Soleimani: Implications to Iran’s Proxy network in Iraq and Syria”; disponible a; <https://ctc.usma.edu/beyond-soleimani-implications-irans-proxy-network-iraq-syria/> (darrera consulta: 24.03.2020).
- RICHTER, C; “Unambiguously ambiguous- abroad comment on the attack on General Soleimani2”, disponible a; <https://www.juwiss.de/4-2020/>. (darrera consulta: 16.03.2020).

- THE BUREAU OF INVESTIGATION AND JOURNALISM, “Drone Warfare”; disponible <https://www.thebureauinvestigates.com/projects/drone-war>. (darrera consulta: 14.03.2020).
- THE TIMES OF ISRAEL; “France, Russia and China condemn slaying of Soleimani as a destabilizing act”; disponible a <https://www.timesofisrael.com/france-russia-and-china-condemn-slaying-of-soleimani-as-a-destabilizing-act/>. (darrera consulta: 04.05.2020).

Altres

- AGBADA, S; “Is the Killing of Qassem Soleimani by the United States of America legal under International Law?”.
- INSTITUCIÓN NACIONAL DE DERECHOS HUMANOS Y DEFENSORÍA DEL PUEBLO; *Fundamento del derecho a la reparación en materia de graves violaciones a los derechos humanos. Responsabilidad estatal en base a los principios y normas del derecho internacional de los derechos humanos. Necesidad de adecuación de la normativa nacional. Recomendación de la Institución Nacional de Derechos Humanos y Defensoría del Pueblo*, Montevideo, 6 de desembre del 2012.
- UNIVERSITAT DE MACEDÒNIA, *Topic B: “Unmanned Aerial Vehicle: managing the implications of their proliferation and military use”*, 2018.